

Poblament i economia agrària al *Conventus Tarraconensis*, les Illes Balears i les Pitiüses

Marta Prevosti*

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Rebut 19 gener 2018 · Acceptat 15 abril 2018

RESUM

Es descriu la forta evolució del poblament al *Conventus Tarraconensis*, les illes Balears i les Pitiüses amb la conquesta romana. S'analitza la introducció del sistema econòmic romà, amb una forta base en la producció i comercialització de vi a la fi de la República i durant l'alt Imperi. La clau del valor afegit que aporta el sistema de la villa rau en el teixit de relacions de mercat que dominaven els romans. La producció de lli també va ser important i es dedueix de Plini quina era la tècnica de blanqueig. Es conclou amb l'evolució del poblament i l'economia a l'Imperi tardà.

PARAULES CLAU: poblament, sistema de la villa, vi, lli, blanqueig

INTRODUCCIÓ¹

Si amb el marxisme els protagonistes de la història van passar a ser les forces de producció i els individus, més que no pas els dirigents, en canvi els historiadors de l'antiguitat encara es lamenten de la perspectiva inversa, de dalt cap a baix, que solen seguir els tractats d'aquest període.² Es fa difícil capgirar aquesta visió per la parcialitat i l'escassetat de les fonts antigues, que tendeixen a referenciar el relat dels dirigents i a obviar el de la població. No solament és complicat obtenir dades econòmiques empíriques, amb xifres de producció o de comerç, sinó que, encara pitjor i més bàsic, estem mancats de les xifres del poblament. Però justament tenim la possibilitat d'aproximar-nos per mitjà de l'arqueologia a alguns d'aquests aspectes materials i quotidians de què no informen les fonts, amb dades sovint indirectes i de difícil interpretació, per bé que positives. Els estudis del poblament d'època romana a l'àrea del *Conventus Tarraconensis*,³ especialment mancats d'informació de les fonts clàssiques, han avançat força gràcies a l'arqueologia.

Metodològicament, més enllà de les tradicionals excavacions i de les cartes arqueològiques, el coneixement del poblament rural romà del *Conventus Tarraconensis* s'ha beneficiat, a partir dels anys vuitanta del segle xx, dels estudis de territori, de les campanyes de prospeccions sistemàtiques i dels estudis de paisatge. Els estudis de territori,

dins el marc de la ciutat romana, van representar un primer pas d'una aproximació d'acord amb les tendències de l'arqueologia processual, neofuncionalista i científista. A partir d'aquella mateixa dècada, es va anar desenvolupant una línia d'estudis de territori d'època romana dins de l'escola marxista científica, en estreta relació amb l'escola de Besançon (França). Aviat, l'arqueologia catalana, a través del mestratge d'arqueòlegs francesos, va beure també de les fonts de l'escola històrica dels *Annales* de Ferdinand Braudel, fet que permet incorporar-ne les teories en l'arqueologia del paisatge. Aquests enfocaments teòrics han valorat molt especialment l'evolució dins l'espai en què s'insereixen els assentaments humans, de manera que l'estudi de l'entorn, de les seves formes d'ocupació i d'exploració, així com de la dinàmica del poblament i la seva jerarquització, esdevenen objectius fonamentals de coneixement. Dels estudis descriptius dels jaciments s'ha passat a valorar els estudis d'àmbit territorial, per les possibilitats explicatives que ofereixen del funcionament del sistema global.

La incorporació de tecnologies de la informació i de tècniques científiques de la biologia i la geologia aplicades a l'arqueologia ha permès incrementar el coneixement del sistema ecològic en què es desenvolupa l'home. I encara, en els darrers anys, la progressiva utilització de la tecnologia digital, les potencialitats dels sistemes d'informació geogràfica i l'accés a les *big data* han facilitat l'enriquiment de la cartografia digital, en connexió amb *gazetteers* i bases de dades de diferents temes arqueològics. Dins d'aquesta línia, el programa *Tabula Imperii Romani – Forma Orbis Romani* (TIR-FOR),⁴ el gran mapa de l'Im-

* **Adreça de contacte:** Institut Català d'Arqueologia Clàssica, plaça d'en Rovellat, s/n, 43003 Tarragona. Telèfon: + 34 977 249 133 (ext. 203).
E-mail: mprevosti@icac.cat

peri romà, ha representat un avenç fonamental per als estudis de poblament.

EL GRAN CANVI DEL POBLAMENT

La conquesta romana va comportar un canvi radical de l'estructura del poblament de la zona del *Conventus Tarraconensis* i les illes, excepció feta d'Eivissa⁵ (vegeu el mapa a la p. 11 en la versió en anglès d'aquest mateix número). En època ibèrica, a l'àrea nord, fins al riu Millars, el poblament s'agrupava en centenars d'*oppida* de petites dimensions, majoritàriament encastellats, els més grans dels quals són Ullastret (15 ha) i Burriac (10 ha), acompanyats d'un poblament rural dispers, on els centres majors podrien haver exercit un control sobre la resta.⁶ Al sud del riu Millars, el poblament ibèric era més clarament jerarquitzat, amb un poblament rural dispers i petits poblats subsidiaris de quatre grans *oppida* o ciutats que feien de nucli politicoadministratiu de grans territoris,⁷ dins d'estructures més properes a allò que s'ha documentat a l'alta Andalusia.⁸ Ocupen al voltant de 10 ha: *Arse-Saguntum*, *Leiria-Edeta*, la Carència de Torís i *Kelin*. D'aquesta situació del poblament ibèric es va passar al sistema de la ciutat romana, la *civitas*, que integra nucli urbà i territori sota un mateix ordenament jurídic, social i econòmic. Ara bé, el segle II aC va ser un període de transició, ja que les primeres ciutats romanes no es van fundar fins a la fi del segle II o l'inici de l'I.

Un cop acabada la Segona Guerra Púnica, es clausuren un seguit d'*oppida*. Al segle II aC, hom constata el canvi de patró d'assentament, amb un poblament dispers, de plana, dens, al voltant d'una xarxa d'*oppida* mitjans i petits que entren en un procés gradual d'abandó, tot oscil·lant entre el despoblament sobtat i una certa pervivència que pot arribar fins al segle I aC. La presència dels romans es fa evident en alguns d'aquests nuclis, que ells potencien per controlar el país, a manera de *protocivitas*, com a Sant Julià de Ramis o a Burriac, dins d'una xarxa de domini que tenia l'epicentre a *Tarraco*.

La fi del segle II i l'inici de l'I aC és un altre moment d'abandó. Un tercer moment final de poblats ibèrics coincideix amb les guerres sertorianes. Els establiments tipus granja o petites agrupacions de cases, ubicats a la plana o al peu de la muntanya, a les valls dels rius o a la franja costanera, es van multiplicar progressivament. Al llarg del segle II aC, d'un paisatge fortificat es passa a un paisatge obert, en un progrés cap al model romà de poblament que prioritza l'assentament dels camperols a la plana damunt llurs terres de cultiu. Hem de suposar que els habitants d'aquests nous establiments eren els mateixos pobladors desplaçats dels poblats ibèrics.⁹

Ara bé, en el moment de les primeres fundacions de ciutats romanes republicanes, els canvis s'acceleraren al territori i es multiplica el poblament rural dispers, que ocupa les planes. A l'àrea catalana, això té lloc cap al tomb del segle II a l'I aC,¹⁰ amb una eclosió de petits assentaments rurals de plana.

Al País Valencià també es dona una expansió del poblament rural,¹¹ amb proliferació de nous assentaments a partir de la segona meitat del segle II aC, massificació de les importacions i auge econòmic. Al segle I aC es registra un augment progressiu dels petits assentaments situats en altura mitjana o plana. Járrega¹² descriu una densitat encara major a l'Alt Palància que data a partir de la fi del segle II o l'inici del segle I aC. Al territori d'*Edeta*, Bonet¹³ detecta que, si bé el nombre d'establiments no varia gaire, en canvi es comprova, entre la segona meitat del segle II i l'inici del segle I aC, la implantació d'un patró d'assentaments nou que s'estructura a partir dels hàbitats de plana, la majoria amb perduració imperial. A *Kelin*,¹⁴ per contra, hi ha un descens del poblament rural. Per a l'àrea de *Valentia*, la fundació de la colònia el 138 aC fa pensar que no pot ser gaire diferent de l'àrea catalana.¹⁵ Coincidim amb Járrega¹⁶ que no tenim dades empíriques per a defensar una romanització més tardana d'aquest territori.

En els estudis de territori de l'àrea catalana i alguna àrea del País Valencià, es comprova un fet que Millett¹⁷ també ha observat en altres àrees del Mediterrani: el nombre més alt de petits jaciments rurals així com el major nombre de fragments ceràmics es compten en l'etapa posterior a la conquesta, amb les primeres fundacions romanes,¹⁸ mentre que més tard es constata una disminució gradual, signe que la riquesa s'anava concentrant. Aquest autor considera que es podria interpretar com l'efecte econòmic de la incorporació a l'Imperi, que proporcionà oportunitats de prosperar a un gran nombre de comerciants i provincials. Al *Conventus Tarraconensis* sembla indicar una situació de prosperitat considerable per part de la població indígena, alliberada de les estructures organitzatives ibèriques, amb facilitat per a vendre els seus excedents agrícoles, amb l'obertura de nous mercats i poca competència comercial propiciada per la nova situació de substitució del poder, ara en mans romanes, que, no obstant això, tot just inicia la colonització agrària del país. Les primeres ciutats, l'arribada de colons i les adquisicions de propietats per part de les classes adinerades de Roma, amb el pas del temps, devien anar centralitzant la propietat, l'explotació de la terra i el comerç.

Entre els Pirineus i el riu Millars,¹⁹ la majoria de ciutats romanes són nuclis de nova fundació, ubicats en espais verges, que van crear una estructura de poblament nova, amb les ciutats ubicades a la plana (disset a l'àrea de l'actual Catalunya i una a l'àrea de Castelló), les més petites de les quals ocupen al voltant de 10 ha, mentre que la capital del *Conventus*, *Tarraco*, arriba a les 80-90 ha. És veritat que algunes apareixen a la vora de poblacions indígenes, com *Iluro* a la vora de Burriac o *Gerunda* a la vora de Sant Julià de Ramis, o fins a tocar d'un nucli preexistent, com *Tarraco* i *Emporiae*. També hi ha *Lesera*, l'únic cas de neta continuïtat. Ara bé, en general no sembla que els romans respectessin les possibles capitalitats ibèriques.

Al sud del riu Millars, la proporció de continuïtat de les ciutats és superior a la de l'àrea nord, potser perquè l'estructuració urbana era ja més madura.²⁰ De les quatre ciu-

tats ibèriques, *Arse-Saguntum* i *Leiria-Edeta* perviuen com a ciutats romanes. En aquesta àrea, solament hi va haver una fundació *ex novo*: *Valentia*.

A les illes Balears, el canvi no és tan radical. El poblament es concentrava en els nombrosos poblats talaiòtics. Ara bé, tot i que la conquesta romana va comportar la fundació de ciutats de nova planta, molts d'aquests poblats van continuar habitats durant tot el període romà.²¹ Plini n'esmenta tres, *Guium*, *Tucis* i *Bocchorvm*, que va esdevenir ciutat federada. *Mago* i *Iamno*, a Menorca, semblen tenir continuïtat de l'etapa anterior, en forma de *castella*, per bé que sota Vespasià van esdevenir municipis, mentre que *Sanisera* seria una fundació de nova planta. *Palma* i *Pollentia* van ser colònies, fundades amb tres mil colons d'entre els romans d'Ibèria, segons Estrabó (Str. III, 5, 1),²² potser alguns originaris del Picè. Van deixar una petja profunda sobre el territori, amb una colonització agrària amb centuriacions i una xarxa de vil·les prou important. Però força poblats talaiòtics van continuar habitats com a centres camperols integrats al sistema, alguns fins i tot amb població nouvinguda —potser alguns contingents de la Gàl·lia—,²³ mentre que d'altres poblats van ser abandonats.

A les Pitiüses, en canvi, la situació del poblament és d'una forta continuïtat respecte del poblament púnic. Eivissa, pel seu alt desenvolupament sota la cultura cartaginesa, és la que mostra més continuïtat tant en el nucli urbà, *Ebusus*, com en la distribució del poblament rural, de clara tradició púnica. Amb tot, també es van crear establiments rurals nous, per bé que tots segueixen pautes preromanes i una dedicació preeminent a la vinya.

Veiem, doncs, com els nuclis urbans de les ciutats romanes es converteixen en veritables centres polítics i culturals, amb vida d'*urbanitas*, mentre que els seus territoris queden ocupats pel poblament rural, de vocació agropecuària, veritable base econòmica per al seu manteniment i carta de naturalesa de la seva existència. De fet, les ciutats de la zona d'estudi eren essencialment comunitats d'agricultors en què els ciutadans (*cives*) disposaven d'un territori, que era la base de llur riquesa, i es dotaven d'unes normes (estatuts jurídics) per viure en comú. Treien profit de l'espai sobre el qual tenien jurisdicció, que era fonamentalment agrícola i ramader, per bé que també explotaven els boscos, els rius i la costa i eventualment els metalls i les pedres. I val a dir que foren ciutats petites en el conjunt de l'Imperi, per bé que profundament aculturades.

Els romans van fundar les ciutats d'una manera ben distribuïda, triant els punts clau per al domini i l'explotació del territori, sobre les millors planes agràries i en els punts nodals de comunicacions, amb una densitat considerablement major a la franja costanera. La major part d'*oppida* ibèrics van quedar abandonats i les ciutats romanes van concentrar l'administració de la població a partir de nuclis que responen a un concepte diferent d'articulació del territori. D'un sistema de poblament que es governava sota models força diversos (comparem els

ibers de l'àrea d'Ullastret amb els de l'Ebre, amb els de *Ke-lin* o amb els talaiòtics, per exemple) es va passar a un sistema força uniforme, sota el poder de Roma, per bé que considerablement descentralitzat, amb estatuts jurídics propis per a cada ciutat. Hem d'entendre, doncs, que la conquesta romana va implantar al país un sistema d'organització social, jurídic, econòmic i tecnològic radicalment nou i unitari, que va representar un avenç gegantí per al món ibèric i talaiòtic. Així es va establir la xarxa bàsica de ciutats que ha perdurat fins avui.

Les noves fundacions van significar l'estructuració no sols del nucli urbà, sinó també de llurs territoris, a la romana. Les centuriacions mostren ben clarament aquesta unitat estructural, així com l'envergadura de la planificació i les infraestructures de les ciutats. El nou sistema va comportar la introducció dels conceptes de l'agricultura romana, que es resumeixen en el sistema de la villa romana. L'estructura d'hàbitat rural, a més de les vil·les, motor de tot el sistema, es compon també d'un gran nombre de petits establiments tipus granja i d'aglomeracions, que eren petits pobles, o *vicus*, que podien néixer al voltant d'una villa, a partir d'un mercat en una cruïlla de camins o en una concentració de petits propietaris rurals, dins de la dinàmica de dispersió de l'hàbitat que caracteritza el camp romà.²⁴ A l'àrea que estudiem, tot i les dificultats d'una arqueologia insuficient, es van identificar també algunes aglomeracions.

Aquesta va ser una terra en la qual les famílies acabalades romanes i itàliques van invertir en terres per a fer vi, fet que també les va convertir en destinació d'immigrants. L'exponent més clar de la introducció del sistema de la villa serà el cultiu de la vinya.

EL VI I LES VIL·LES

El vi va ser un gran motor de canvi de l'agricultura romana dels Països Catalans i va arribar de la mà de les primeres fundacions de ciutats romanes. Per bé que el món ibèric ja coneixia el cultiu de la vinya,²⁵ els romans van introduir al país tècniques de producció més desenvolupades i especialment el van inserir en els seus circuits comercials. Dels tres elements de la tríada mediterrània, el vi era i continua sent el que proporciona un major rendiment, per bé que també és el més delicat, el que necessita més coneixements tècnics i més temps perquè una vinya sigui productiva d'un bon vi. El vi va ser la producció per excel·lència de les grans vil·les mediterrànies, que estaven en mans de les aristocràcies romanes, itàliques i també provincials. Va ser la millor manera d'invertir per obtenir rendiments en agricultura. Per tant, quan l'arqueologia detecta aquest negoci a gran escala, significa que s'està obrint pas al sistema econòmic de la villa romana, amb les tècniques romanes de producció i dins dels circuits romans de comercialització.

A Eivissa, el vi ja estava plenament introduït i comercialitzat pels cartaginesos,²⁶ per bé que en època romana,

després d'una etapa de recessió, encara es va incrementar, tot inserint-se en una estructura comercial altament desenvolupada.²⁷ El vi ebusità resulta paradigmàtic, per l'important desenvolupament que van tenir la seva producció i el seu comerç. Les nombroses traces arqueològiques que han deixat les àmfores, els centres de producció i les trinxeres de vinya sobre els camps en faciliten l'estudi. Va constituir, sens dubte, des de l'època púnica, un producte encaminat a la comercialització, que va trobar un important mercat a l'àrea costanera catalana i valenciana tant en època ibèrica²⁸ com en l'etapa romana. En aquest darrer període, també s'exportava al sud de França i al Tirrè, fins que la crisi del segle III va estroncar la dinàmica massiva de producció i comerç del vi eivissenc.

Les àrees costaneres de l'actual Catalunya i del País Valencià també van anar-se especialitzant en aquest producte.²⁹ La regió es va convertir en una zona cobejada per a la inversió en terres, i els colons romans i itàlics hi van reproduir allò que ells practicaven al seu país d'origen. Ja en la primera producció d'àmfores per envasar vi de la fi del segle II i la primera meitat de l'I aC, les Dressel 1 Citerior, produïdes a Valls, al Maresme i al Vallès, es troben, a més de segells en ibèric, alguns segells amb noms itàlics que apunten a propietaris de terres de l'elit de Roma o d'Itàlia.³⁰ L'exportació d'aquest vi es detecta a les illes Balears i segurament al sud de França en quantitats minses.

Entre el segon quart del segle I i l'any 30 aC, segueixen les àmfores Tarraconense 1, ja més abundants, produïdes a la Costa Brava, al Vallès, al Maresme, al Baix Penedès i a les àrees costaneres del Baix Maestrat i de la Plana. Se'n documenta la comercialització per la ruta del Roine fins a *Bibracte* i la Bretanya, per la ruta de la Garona des de Narbona fins a Bordeus, a la *Hispania Citerior* per la ruta de l'Ebre fins a Saragossa i *Termantia*, al nord del País Valencià i a les illes Balears.³¹ Els segells presenten noms llatins molt probablement forans,³² procedents majorment de l'àrea centreitàlica, sobretot osca i úmbrica, possiblement fruit de l'acaparament de terres per part de poderosos, des d'Itàlia, en l'època agitada i inestable de les guerres civils, que haurien posat lliberts o esclaus al capdavant dels seus negocis.³³ M. José Pena advoca repetidament per veure l'origen del negoci del vi a la zona catalana, així com la immigració romana a les ciutats republicanes de l'àrea catalana, en la política de colonització de Cèsar.

Però el gran esclat de la producció i la comercialització del vi a l'àrea costanera del *Conventus Tarraconensis* es va esdevenir a la segona meitat del segle I aC. L'estudi dels *nomina* que apareixen als segells de les àmfores Pascual 1 i Oberaden 74 apunta també a personatges forans: d'Itàlia, de la *Gallia Narbonensis*, de la *Gallia Cisalpina*, alguns de condició eqüestre o lliberts imperials, que donarien fe de propietats agràries d'alts personatges, i fins d'August, a la regió.³⁴ Reflecteixen l'adquisició de terres com a inversions destinades a donar beneficis, cultivades sovint per personal subaltern.

Amb el canvi d'era domina un nou tipus d'envàs, l'àmfora Dressel 2-4. Coincideix amb una reorientació del co-

merç, ara molt més dirigit cap a Itàlia i Roma, amb canvis de propietaris, al mateix temps que la producció sembla passar a mans de les elits locals, com es detecta a partir de l'epigrafia amfòrica.³⁵ La fundació de *Barcino* als anys 15-10 aC aboca llum a aquest procés,³⁶ amb els colons assentats a la colònia com a nous protagonistes més directes de l'explotació agrària³⁷ i una centralització de la comercialització a través del port de *Barcino*. L'aparició a l'epigrafia amfòrica de noms (*Fulvius, Cornelius, Licinius, Loreius, Porcius, Venuleius, Voltilius*) que reapareixen a l'epigrafia imperial de *Narbo, Emporiae, Barcino, Valentia* i *Carthago Nova* indica colons establerts en aquestes ciutats en època de les colonitzacions de Cèsar i d'August.³⁸ Efectivament, en aquesta època es data també la incorporació massiva al negoci del vi del territori de *Tarraco*,³⁹ i poc més tard també dels de Sagunt⁴⁰ i *Valentia*,⁴¹ i fins i tot, en menor mesura, d'algunes ciutats de l'interior com *Ilerda*⁴² o *Edeta*.⁴³

Veiem, doncs, que, a partir dels darrers temps de la República i del principat d'August, la franja costanera dels futurs Països Catalans està dedicada al negoci del vi, dins de circuits comercials d'ultramar, i tot plegat en mans de famílies d'origen itàlic, romà o de les elits locals, i fins i tot amb presència de propietats dels emperadors conduïdes per lliberts imperials. Però també es detecten des de molt aviat personatges d'origen servil, lligats a alguna de les famílies preeminents, que van accedir a la possessió de la terra, en relació amb la producció de vi.⁴⁴ Són testimonis de l'eficiència dels mecanismes de promoció social que funcionaven a l'època romana.

Les àmfores indiquen que la producció massiva de vi per a comercialitzar va començar a anar en declivi al Maresme, zona que havia estat pionera en les exportacions,⁴⁵ a partir de Tiberi, mentre que a molts centres productors va de baixa a partir de mitjan segle I dC. Amb tot, sabem que els vins de l'àrea de Sagunt, els de *Tarraco* o els d'Eivissa es mantenen amb força fins al començament del segle III. A les fonts antigues es troba tot un seguit de referències a aquests vins,⁴⁶ entre les quals destaca la qualitat que s'atribueix als de *Tarraco*, als de *Lauro* o als baleàrics, o la mala consideració que reben els laietans o els de Sagunt.⁴⁷ Justament aquestes citacions literàries coincideixen amb la segona meitat del segle I i l'inici del II, que és el moment en què les elits locals tarraconenses són presents a Roma, on assoleixen càrrecs del rang més alt de l'Administració.⁴⁸ La clausura de nombrosos centres productors a la segona meitat del segle I fa pensar en una reorientació econòmica, dins d'uns mercats més competitius, i fins potser en envasos diferents a les àmfores, com les *dolia*, els *cullei* o les *cupae*.

A Eivissa, topem amb la manca de segells a les àmfores, fet que impedeix conèixer detalls sobre les famílies lligades a la producció. També cal remarcar que el text de Plini el Vell (*Nat.* 14.8.71) que esmenta el vi balear sembla que ha de fer referència al vi eivissenc, ja que ni a Mallorca ni a Menorca s'han trobat testimonis de producció i comerç de vi, ni menys de fabricació d'àmfores.⁴⁹ Així com es de-

tecta una davallada de la producció de vi laietà i d'altres àrees catalanes, el vi eivissenc, en canvi, manté, al segle II, l'impuls d'exportació, que es perllonga durant tota la centúria, i no és fins a la crisi del segle III que es constata una davallada, acompanyada de la reducció dràstica de les unitats d'explotació agràries. Amb tot, ja al segle IV es recuperà.⁵⁰

Amb l'extensió d'aquest sistema productiu i comercial, queda clar que, entre els segles I aC i III dC, el país es troba plenament dins de l'economia agrària romana, a la qual ens podem referir com el sistema de la vil·la. És cert que al segle I aC els establiments que detecta l'arqueologia que poden rebre aquesta denominació són molt escadussers, per bé que n'hi ha alguns. Al País Valencià, no apareixen les vil·les fins a l'època d'August, tot i que el sistema agrari romà sembla funcionar ja des de mitjan segle I aC.⁵¹ Ara bé, és a partir d'August que les vil·les apareixen arreu i de manera definitiva: es troben disseminades pels territoris de les diverses ciutats romanes, algunes amb una part residencial força luxosa. La gran propietat fundiària s'identifica dins d'esquemes perfectament romans, com insta Ciceró,⁵² amb propietaris que tenen múltiples *fundi* ubicats en llocs ben diferents⁵³ per diversificar les inversions. La fabricació de tègules, segellades amb el nom del propietari, també sembla reflectir la propietat de múltiples *fundi* en mans d'un mateix personatge, com és el cas ben conegut de *Lucius Herennius Optatus*,⁵⁴ de *Barcino*. El llinatge dels *Minicii Natalis*,⁵⁵ de *Barcino*, és un altre cas paradigmàtic i conegut de propietats fundiàries en diverses províncies de l'Imperi.⁵⁶

EL COMERÇ DEL VI

Aquests propietaris de *fundi*, productors de vi i amos de les terrisseries on es fabricaven les àmfores, també poden estar implicats en la comercialització, com sembla ser el cas de *Lucius* i de *Marcus Clodius Martialis*.⁵⁷ Aquesta rica família eqüestre tarraconense fou propietària de diversos *fundi* i de tres terrisseries a la zona de l'actual Riudoms i de Tarragona, en una franja de territori centuriat. Entre ells corre una antiga séquia que els enllaça i que fa sospitar el seu origen romà.⁵⁸ Fabricaven àmfores per a envasar vi i devien residir entre el nucli urbà de *Tarraco* i la rica vil·la del mas d'en Toda.⁵⁹ *Marcus Clodius Martialis* apareix en una inscripció lapidària trobada a *Tarraco*, amb els títols de *II vir de Tarraco* i *Praefecto insularum Baliaurum*.

Les àrees costaneres de *Tarraco*, el País Valencià i Eivissa van mantenir el negoci del vi fins al segle III amb un alt nivell de comerç d'ultramar. Com hem vist, estava en mans de les classes poderoses, de grans propietaris de terres. Però resulta evident que ells arrossegaven una sèrie de petits productors, petits propietaris, colons o arrendataris que en aquesta època mantenen també una activitat important entorn de la vinya. Fins es coneixen persones d'origen servil o ingenu que van poder-se enriquir, arri-

bar a posseir *fundi* i promocionar-se socialment.⁶⁰ En canvi, a partir de l'època convulsa del segle III, tot i que l'arqueologia atesta la producció de vi, ja no hi ha ni testimonis de fabricació d'àmfores per a envasar-lo ni del comerç en el mercat mediterrani. La producció devia quedar limitada al consum local. Solament Eivissa recupera el negoci d'ultramar al segle IV, tot i que en quantitats inferiors a les altimperials.

Resulta simptomàtic observar que a l'àrea costanera de l'actual Catalunya no va ressorgir la producció de vi com a gran negoci d'àmbit internacional fins al segle XVIII, època en què les vinyes es van anar estenent de nou per tot el país, per produir els vins i els aiguardents que es venien en el mercat internacional atlàntic, principalment del nord d'Europa, i també a Amèrica a partir de 1780. Els guanys del comerç del vi i dels aiguardents van permetre acumular capital a algunes famílies pageses per poder estar a l'inici de les indianeries del segle XVIII, les fàbriques de teles de cotó estampades, veritable moviment d'arrencada de la industrialització de Catalunya.⁶¹

Existeixen dos factors primordials que conflueixen tant en el procés econòmic d'època romana com en el segle XVIII. D'una banda, hi havia una pagesia amb prou capital per a poder invertir i amb ganes de fer-ho en una agricultura encaminada a produir excedents per comercialitzar, i de l'altra, hi havia un mercat d'ultramar en clímax de demanda. I en aquesta situació, la resposta va ser similar: es va imposar el cultiu de la vinya i es va especular amb el vi. La zona es va tornar deficitària de cereals, que es van comprar a fora, car resultava més rendible dedicar la terra a la vinya. Tot i que el motor econòmic són els grans propietaris de terres, que tampoc no són grans latifundistes, darrere seu arrosseguen un seguit de propietaris menors i arrendataris que aprofiten l'oportunitat per a dedicar-se també a la vinya, i canalitzen el producte a través dels primers. Fins es deu arribar a trencar el principi de vendre molt i comprar poc que, com ja va observar Gummerus,⁶² no és exclusiu de l'antiguitat, sinó que ha prevalgut sempre en la mentalitat camperola. La tendència a l'autosuficiència dels pagesos solament es trenca quan el negoci és molt clar, com sabem que passa a l'època moderna amb el blat, que s'adquiria al nord d'Àfrica o al mar Negre. Potser al segle I dC va passar una cosa semblant. Finalment, sabem que al segle XVIII la població va augmentar fins a pràcticament duplicar-se, especialment a les comarques litorals i prelitorals.⁶³ Ja Pierre Vilar observava el paper de la vinya en la modernització agrària de Catalunya. Així com els cereals són un cultiu gairebé de subsistència, la vinya permet obtenir una collita anual, no requereix gaires adobs, que fins i tot poden ser els sarments i, per tant, permet mantenir una població superior a la d'altres cultius. Per això, la vinya sempre ha estat un cultiu apte per al comerç, capaç de generar beneficis importants, sempre que el vi es pugui col·locar en el mercat a bon preu. Per tant, el progrés de la vinya solament es dona quan l'agricultor es pot inserir en un circuit comercial estable o en expansió en el qual pot col·locar els productes i

adquirir els que li manquen. Aquest és el cas de la Catalunya del segle XVIII, que va anar creant un complex circuit comercial cada cop més favorable a la balança comercial catalana.

També va ser el cas de la Tarraconense litoral de la fi de la República i de l'alt Imperi. Els productors de la zona, com hem vist més amunt, es van inserir en el circuit comercial emergent en el Mediterrani occidental, dominat pels romans, de la mà dels nous propietaris itàlics o romans, on el vi tenia una forta demanda entre els exèrcits del *limes*, els nuclis en expansió de la Gàl·lia, Roma, el nord d'Àfrica, les illes i l'interior peninsular. Aquest circuit comercial va estar clarament en expansió, es va anar fent més actiu i més ampli, i els vins es van anar valorant cada vegada més per la seva qualitat. El veritable motor del negoci del vi eren, doncs, els rics propietaris de les vil·les, com els *Clodii Martialis* de *Tarraco*, que no es devien limitar a produir el vi, sinó que també es cuidaven d'envasar-lo i com a mínim del primer estadi de la seva comercialització. Potser no ho feien d'una manera directa, sinó a través dels seus agents, com és habitual en els negocis derivats del sistema de la vil·la, de caire mercantil. Practicaven una agricultura racional i progressista, que situa els seus protagonistes en un escenari de modernitat relativa en el seu temps. Si al segle XVIII, amb una producció de vins en expansió, la zona es trobava en un estadi preindustrial, a l'alt Imperi romà hem de pensar que conflueixen una sèrie de circumstàncies paral·leles, en què potser les diferències fonamentals són la distància financera i la política, per bé que la confluència sembla que és el teixit de relacions de mercat. Si Pierre Vilar⁶⁴ subratllava que hi havia hagut «un canvi en el principi del mode de producció. Catalunya s'havia acostumat a produir no per consumir, sinó per vendre», aquesta anàlisi es podria aplicar també, de fet, a l'època romana. Per a Fontana,⁶⁵ en contrast amb Espanya, «el creixement econòmic català era fruit d'una evolució econòmica distinta. Perquè la industrialització no depèn solament de fàbriques i màquines, sinó que neix d'un teixit de relacions de mercat». En època romana, els qui aportaren una evolució econòmica distinta i el costum de produir per vendre van ser els nous propietaris agraris itàlics i romans, o, dit d'una altra manera, el sistema de la vil·la, que es basa no sols en la inversió per obtenir-ne rendes sinó també en un teixit de relacions de mercat.

A les diferents àrees del *Conventus Tarraconensis* cap a la fi de la República i en l'alt Imperi, la integració en el sistema de la vil·la i l'adquisició de terres per part de membres de les famílies adinerades romanes i itàliques no solament van estendre a aquestes terres estructures de producció noves, sinó que aquests nous propietaris les van incloure en les seves xarxes comercials. La nova situació, més dinàmica, va abocar la població del país a integrar-s'hi o desaparèixer. Van sorgir les noves aristocràcies locals de les ciutats provincials, i fins propietaris menors l'economia dels quals també es va fonamentar en el sistema de la vil·la i en les noves relacions de mercat.

Recordem que més amunt hem vist com immediatament després de la conquesta romana, a l'àrea dels Països Catalans es detecta una època d'expansió econòmica en l'eclosió d'establiments rurals disseminats per les planes i la presència de ceràmiques d'importació generalitzades en tots. Ara bé, és a partir de la fundació de les primeres ciutats, entre la darrerria del segle II aC i el començament del segle I aC, quan es detecta el major nombre d'assentaments rurals. També hem vist que aquesta expansió acaba cristal·litzant en el sistema de la vil·la que dinamitza tots els establiments agrícoles que subsisteixen, petits i grans, fins al segle II o III. En aquesta etapa es detecta destrucció creativa i avenç tecnològic, promoció social i una prosperitat generalitzada, des de les classes populars fins a les aristocràcies. Però també és cert que, a través del temps, el nombre d'establiments rurals es va reduint a favor dels més grans, mentre que els petits van plegant, per bé que els que queden s'enriqueixen progressivament. És a dir, la propietat es va concentrant i, a mesura que això passa, el negoci es va afeblint. Finalment, acaba sucumbint amb l'inici del segle III i la crisi que s'obre en aquest moment.

Dissortadament, desconeixem les xifres de la població d'època romana i encara més les seves oscil·lacions. Ara bé, allò que sí que es desprèn de l'arqueologia són les tendències. La concentració de ciutats i de poblament rural a l'àrea litoral i prelitoral és fora de qualsevol dubte, com també ho és la seva forta dinàmica comercial. Els estudis de poblament donen, com hem vist més amunt, els màxims nombres d'establiments rurals en època de les primeres ciutats republicanes, al segle I aC, tot i que es tracta encara d'establiments de poca envergadura. Amb la gran expansió del sistema de la vil·la, al segle I dC, se'n redueix una mica el nombre. Aquest fenomen és especialment clar a l'àrea catalana⁶⁶ i a Eivissa.⁶⁷ Al costat d'un enriquiment notable en els establiments rurals, millores tècniques i majors dimensions tant en la construcció com en les instal·lacions de transformació agrícola i els magatzems, hom percep una nuclearització del poblament que hem de posar en relació amb la concentració de la propietat de la terra. Les vil·les més grans i complexes tenien també petits establiments rurals satèl·lits que en depenien. De fet, hi devia haver un augment de població notable propiciat tant per la introducció del sistema de la vil·la centrat en el cultiu de la vinya com per la immigració, que tampoc no podem valorar quantitativament.⁶⁸ Al llarg dels segles I, II i III s'aprecia una progressiva concentració del poblament, al mateix temps que les vil·les es van fent cada cop més importants i luxoses, signe de l'acaparament de terres.

L'OLI I EL BLAT

Tot i que el vi va ser el producte estrella per a la comercialització, els tres cultius bàsics eren la tríada mediterrània, dels quals el blat era la base fonamental de l'alimentació.

El cultiu dels cereals, bàsicament blat dur comú o nu i ordi vestit,⁶⁹ que s'estudien a partir d'algunes breus referències de les fonts, dels molins, de les sitges i els graners i de les anàlisis paleobotàniques,⁷⁰ indica que es produïen en totes les etapes, com a mínim per al consum local. Abans de la conquesta, la producció era molt important. En el primer segle després de la conquesta romana, tant les fonts com l'arqueologia, amb els extensos camps de sitges,⁷¹ continuen reflectint una producció notable de cereals, amb els quals es pagaven els tributs i també es comerciava.⁷²

Ara bé, a partir del segle I aC, la vinya va començar a prendre espai al cereal, i en època d'August sembla que devia quedar reduït al consum local.⁷³ Des d'aquest moment, la tendència estudiada en els *horrea* és la mateixa que observa Métraux⁷⁴ per a les vil·les d'Itàlia, o la mateixa que transmeten els agrònoms llatins: que els magatzems augmenten de dimensions a mesura que avança el temps, especialment a partir del segle II i en època tardana, evolució que s'interpreta en el sentit d'una tendència a la concentració de la propietat i del poblament.⁷⁵ L'Imperi tardà i la tardoantiguitat representen un retorn a la producció de cereals, en detriment de la vinya, i fins i tot la recuperació de l'antiga tècnica d'emmagatzemament en sitges excavades a terra.

L'olivera, per la seva banda, segurament sols abastia el mercat local. Planteja més problemes de cara a rastrejar-ne el cultiu, per bé que sabem que ja es cultivava en el període ibèric.⁷⁶ Buxó⁷⁷ opina que el cultiu de l'olivera no es devia estendre fins als volts del segle I aC.

A tota l'àrea en estudi s'han anat trobant indicis de la producció d'oli, tot i que no pas massiva. Els estudis polítics certifiquen aquest cultiu, que justament s'estén en època romana.⁷⁸ També algun topònim romà hi fa referència, com és el cas d'*Oleastrum*, esmentat a l'*Itinerari* d'Antoní.⁷⁹ Ara bé, també s'han anat excavant alguns trulls d'oli que indiquen una producció que segurament tenia un destí local i per al consum propi.⁸⁰ A Eivissa se'n coneixen de prou importants, per bé que no s'hi detecta fabricació d'àmfores per a comercialitzar-lo. Tampoc no es documenta la producció d'àmfores oliàries al *Conventus Tarraconensis*, tot i que sí al sud de València, al taller d'Oliva, per exemple. En canvi, la importació d'àmfores oliàries de la Bètica és certament escadussera a l'àrea que tractem.⁸¹ Tot plegat sembla indicar que l'olivera es cultivava solament per a produir l'oli del consum local, però no pas per a comercialitzar-lo en el comerç d'ultramar, dins dels hàbits de la pagesia, de l'antiguitat i de sempre, d'evitar d'haver de comprar allò de què un mateix es pot abastir.⁸²

ELS TEIXITS

La producció de lli, cànem i llana va ser molt important a la zona del *Conventus Tarraconensis*. N'estem informats a través de les fonts antigues, que indiquen que en època

altimperial la producció va ser de primera magnitud, mentre que resulta molt difícil d'atestar a través de l'arqueologia.⁸³ L'alta qualitat del lli entroncava amb la tradició dels ibers, que ja s'havien distingit per la producció de bons teixits.⁸⁴ Dins de l'Imperi romà, tot i que l'egipci destacava per la qualitat i que Itàlia també era rica en lli, els territoris més ben reputats, rics i actius en la seva producció van ser les Gàl·lies i les *Hispaniae*. Amb referència a la zona que tractem, Estrabó (3.4.9) informa que els emporitans són hàbils en la fabricació del lli. Al segle I, Plini el Vell (*Nat.* 19.10) destaca la producció de lli de la *Hispania Citerior*, alaba la finor i l'extraordinària blancor del de *Tarraco* i classifica el lli produït a *Saetabis* (l'actual Xàtiva) com el de més qualitat que coneix (Plini, *Nat.* 19.9). El lli de *Saetabis* també és destacat per Sili Itàlic (*Punica*, 3, 374-375), que esmenta les aigües del riu *Sucro* i els teixits d'una gran qualitat.

El procés de blanqueig de la tela de lli es feia als prats de blanqueig, a la vora d'un curs d'aigua.⁸⁵ S'estenien les teles sobre l'herba i es mantenien humides, ruixant-les amb aigua. El sol per ell mateix blanqueja, però si es fa sobre l'herba i amb aigua, el procés s'accelera i s'intensifica, ja que entre l'herba i la tela es forma una cambra en la qual es produeix peròxid d'hidrogen, que actua de blanquejador. Es tracta de la tècnica emprada en l'elaboració de les indians per a blanquejar el cotó, usual fins a la introducció dels productes químics al segle XIX. Es coneixia des de l'antiguitat i és justament el que descriu Plini: «gràcies sobretot a les aigües del torrent que banya Tarraco, en les quals el blanquegen»,⁸⁶ i potser també Sili Itàlic en referir-se a les aigües del *Sucro* (riu Xúquer).

Altres autors clàssics fan referència al lli d'aquesta zona, com Graci (*Cynegetica* 41) o Catul (*Carmina* XII, 11-15; xxv, 5-7), d'on es desprèn la producció d'objectes tèxtils de luxe com les *oraria* o *sudaria*. Alfaro considera que els testimonis de les fonts indiquen una producció destinada a l'exportació.

A *Tarraco*, la inscripció *RIT* 9, d'època republicana tardana, bilingüe, ibèrica i llatina, fa referència a *FVLVIA.LINTEARIA*, segurament una indígena romanitzada, d'ofici teixidora o comerciant de lli, atribut que també deu ser el seu gentilici. Però s'han trobat pocs indicis arqueològics de la producció i elaboració del lli⁸⁷ o del seu procés de teixit.⁸⁸

La llana produïda a la zona ibèrica també va tenir renom en època romana. Solament cal recordar el famós *sagum hispanum*.⁸⁹ En tenim les indicacions de les fonts, per bé que l'arqueologia tampoc no ha estat gaire prolífica en proves. L'arqueozoologia ha determinat que la presència d'ovicaprins és freqüent als establiments rurals, amb percentatges més alts en època republicana i en època tardoromana. També s'ha recuperat instrumental, com aratisores de xollar. Però la manca de xifres de producció fa molt difícil calibrar fins a quin punt la producció de llana s'encaminava al consum local o al comerç d'ultramar.

Estudis més positius han estat els de les carrerades, la transhumància i els espais de muntanya. Han posat en

evidència que els paisatges de muntanya dels Pirineus i de l'interior de Catalunya també estaven antropitzats en època romana, especialment per l'explotació dels boscos i el pastoralisme.⁹⁰ Encara, en època tardoromana, aquest darrer s'incrementa i amb ell l'ocupació humana de la muntanya, que tornarà a ser escenari d'una nova expansió en època altmedieval. Les anàlisis pollíniques de les àrees costaneres indiquen que en època romana tardana hi va haver una regeneració dels herbassars litorals que va propiciar-ne l'ús ramader. En relació amb això, s'han estudiat algunes carrerades que es creu que ja tenien força importància en el període romà.

A Eivissa i Formentera, s'ha estudiat una important producció de porpra, amb la localització de nombrosos punts costaners de conquillers de múrex, que es daten entre els segles II i V. La *Notitia Dignitatum* (Dig. Oc. I, 64-73), de la fi del segle IV, cita un *procurator bafi insularum Balearum*, que indica una *oficina* estatal, dependent del *comes sacrarum largitorum*, de producció de porpra.⁹¹ Hom pensa que aquesta organització demostra la importància de la producció. També s'ha pensat que aquest tint tan preuat es devia exportar en forma de llana tenyida i que, per tant, devia anar lligat a una producció de llana.⁹² Efectivament, Diodor (5, 16) fa referència a les llanes eivissenques, reconegudes per la seva suavitat i bellesa, així com a la qualitat i vistositat de les teles dels eivissencs.

LES INFRAESTRUCTURES

Les infraestructures van representar l'avenç romà definitiu respecte de les cultures dels ibers i dels talaiòtics.⁹³ Només cal pensar en la implantació dels cadastres romans, amb la complexa infraestructura que comportava una centuriació, dels quals tenim exemples molt ben estudiats al Camp de Tarragona,⁹⁴ a l'Horta de València,⁹⁵ al pla de Barcelona,⁹⁶ al pla de Mallorca⁹⁷ i en nombrosos punts del *Conventus Tarraconensis* i de les illes. La centuriació d'Eivissa,⁹⁸ en canvi, ben estudiada a la plana de Sant Jordi, sembla derivar d'una parcel·lació d'època púnica, cosa que la converteix en l'àrea més avançada de la zona.

Les millores d'enginyeria, com els drenatges o les irri-gacions, han deixat traces notables. Els aqüeductes de Can Roig (Pineda de Mar, el Maresme), els Arcs (Sant Jaume dels Domenys, el Baix Penedès), el Collet (Sant Antoni de Calonge, el Baix Empordà), de Can Ring (Besalú, la Garrotxa), de Can Terrés (la Garriga, el Vallès Oriental), i de Centelles (Constantí, el Tarragonès)⁹⁹ són mostres d'aqüeductes que, a més de dur aigua a una gran vila, també en servien a cultius de reg.

Finalment, cal fer referència a la xarxa de carreteres i ports que van construir els romans, que van resultar fonamentals per a la comercialització del producte agrari. La Via Augusta va ser decisiva, com també els ports de *Barcino*, *Tarraco*, *Saguntum* i *Valentia*, així com els de *Palma*, *Pollentia*, *Mago*, *Iamno*, *Sanisera* i *Ebusus*.

LA CRISI DEL SEGLE III I L'IMPERI TARDÀ

Tot i que molts autors situen en el segle II la gestació d'aquesta crisi, no és fins al segle III que el sistema es desestabilitza i s'entra en una dinàmica nova. A totes les àrees que tractem, el nombre d'establiments rurals decreix progressivament, d'una manera notable. La fi de la crisi i la represa del segle IV marca l'entrada en una altra època, amb un nombre d'establiments rurals certament inferior al dels períodes anteriors, per bé que amb algunes vil·les força més luxoses.¹⁰⁰ Aquest segle encara va proporcionar una llarga estabilitat que va permetre una represa de la producció agropecuària, tot i que sota un ordre social molt diferent. Sembla que la nuclearització torna a ser important, segurament al voltant de les vil·les. Tot plegat es relaciona amb la progressiva concentració de la propietat, un fenomen comú a tot el Mediterrani occidental.

Efectivament, al segle IV es documenten construccions i reformes importants a les vil·les més riques, que les doten de parts residencials sovint fastuoses.¹⁰¹ Les més potents dediquen amplis espais a les sales de rebre, per a la representació pública del propietari. Els grans latifundistes van tenint cada cop més poder sobre els seus treballadors i, davant la pèrdua d'autonomia administrativa de les ciutats, van assumint atribucions. Es desenvolupa tota una litúrgia al voltant del *dominus*, clar exponent de la distància creixent que el separa dels seus súbdits. La sala de recepció o aula basilical, amb l'absis semicircular on seia per rebre la seva clientela, acostuma a ser un espai de grans dimensions, que destaca en el conjunt arquitectònic per la seva alçada,¹⁰² com un símbol del poder. El menjador principal, sovint té forma *trichora*, amb els tres absis per encabir-hi les taules semicirculars amb els corresponents llits, els *stibadia*, per fer banquetes amb els amics i personatges del seu rang.¹⁰³ Els banys encara són una part important de l'àrea residencial que al segle V, però, tendirà a ser més petita i humil.¹⁰⁴ Aquestes grans cases de camp s'enriqueixen amb programes decoratius elaborats i costosos, dins de la tradició culta romana, amb evocacions mitològiques a la prosperitat del *fundus* i a les virtuts del propietari i la seva esposa. Les parts rústiques també es desenvolupen amb grans magatzems, cellers i premses, així com les habitacions per al personal.

Al costat de les grans vil·les, també n'existeixen de més petites, sense grans luxes, amb *balnea* i necròpolis associades. Tampoc no manquen els petits establiments camperols, corresponents a colons que treballaven per als grans propietaris, ni la petita propietat que, tot i que minvada, sempre va continuar existint.

Paral·lelament, ja des del segle IV, igual que a la resta de les províncies occidentals, s'observa un fenomen de ruralització d'algunes vil·les que havien estat dotades d'àrees residencials i que es converteixen en espais rústics.¹⁰⁵ Es tracta d'un exponent del procés de concentració de la propietat territorial, car en passar una vila amb el seu *fundus* a mans d'un propietari que ja té una vila residen-

cial a la zona, la nova part residencial esdevé sobrerera. Això no significa que la seva productivitat augmenti, com hom ha volgut deduir,¹⁰⁶ sinó que es redueix el seu espai d'ús, que es concentra en les construccions més sòlides, que són les antigues parts residencials. Higini¹⁰⁷ o Plini el Jove¹⁰⁸ ja descriuen aquest procés al segle II, dins del progressiu acaparament de terres per part dels més rics. El procés s'accentua al segle V. És així com es foraden els mosaics de les estances riques per encastar-hi *dolia* per a contenir vi,¹⁰⁹ o les instal·lacions termals es converteixen en sales de premsa i les piscines en cups per a recollir l'oli o el vi.

Un altre fenomen força comú, que també indica la reducció de l'espai d'ús de les grans vil·les en decadència, és l'aparició d'enterraments d'època tardana dins d'estances o espais en desús. S'interpreten com la concentració de la vida en un petit nucli envoltat de les necròpolis, cada cop més properes.¹¹⁰

Més tardanament, sovint ja en època visigoda, s'esdevé el fenomen que s'ha anomenat «dels *squatters*».¹¹¹ És a dir, en algunes antigues residències luxoses es documenta una nova ocupació de les estructures per part de camperols molt senzills, amb compartimentació dels espais amb murs de poca qualitat¹¹² o sense fonaments, la instal·lació de forns metallúrgics o altres tipus d'indústries en antics espais nobles o la superposició de cabanes. Es tracta de la reocupació d'edificis que per llur solidesa constructiva encara eren bons d'aprofitar.

Les vil·les més grans es van convertint en veritables centres de poder al camp, on el *dominus* administra no solament l'economia, sinó també la justícia i la religió. En el seu si sorgeixen les primeres esglésies cristianes rurals, fet que condueix a la reorientació funcional d'alguns llocs i que representarà un precedent de les parròquies altmedievals. El cristianisme va anar penetrant aviat també al món rural de l'àrea en estudi, a partir del segle IV,¹¹³ com demostra l'epigrafia¹¹⁴ o la iconografia.¹¹⁵

Si el segle IV representa una recuperació de la producció agropecuària i una certa estabilitat, el segle V va ser notablement convuls. Això obre qüestions fonamentals sobre com va quedar la propietat de les terres i qui van ser els habitants de les vil·les després de les concessions o apropiacions de terres pels pobles bàrbars novinguts.¹¹⁶ Molts visigots degueren rebre terres a la Tarraconense. És ben possible que, tot i els canvis de propietat, els nous amos no habitessin els establiments camperols i es limitessin a cobrar-ne les rendes. A partir del segle IV, la importància creixent de l'Església no és solament política, sinó també econòmica. Les freqüents donacions i herències de terres la van convertir en un propietari fundiari de primer ordre. En conseqüència, va contribuir notablement a la concentració de la riquesa i a la decadència de les parts residencials de les vil·les. A partir del segle VI, els bisbes van acabar sent un poder polític de primer ordre dins la gestió de la ciutat. Així doncs, les transformacions en l'estructura de la propietat van configurar un panorama canviant i completament nou.¹¹⁷

La davallada del nombre de jaciments rurals en època baiximperial i tardoantiga podria correspondre també a una certa disminució de la població. En alguns llocs, aquesta explicació sembla estar d'acord amb les dades dels estudis palinològics, que indiquen una important desforestació i la transformació de l'economia predominantment agrícola cap a una dedicació extensiva a la ramaderia, en els segles V-VII. És possible que aquest procés de canvi ja s'iniciés al segle IV, amb una economia que compaginaria l'agricultura amb una pràctica ramadera important. Les noves prades humides litorals, resultants de la dessecació i el rebliment de marenys i llacunes, es devien explotar tot alternant-les amb les pastures de l'interior, de les serralades i de les planes prelitorals, a les quals s'accedia per les carrerades de la gran transhumància.¹¹⁸

A la zona en estudi, la meitat del segle VI marca un límit per al desenvolupament de les vil·les, en el sentit que són molt poques les que superen aquesta data amb ocupació extensiva i riquesa sostinguda. Ara bé, el segle V és ja una etapa de fre en la construcció d'espais de luxe. Aquest panorama, generalitzable a les províncies hispàniques, contrasta amb el de les províncies veïnes de les Gàl·lies, on es detecta una pervivència, durant tot el segle V, de construcció d'espais de residència de luxe, encara sostinguda al segle VI.¹¹⁹ De fet, hom es planteja on van viure les elits rurals hispàniques entre els segles V i VIII.¹²⁰ Molt poques vil·les persisteixen com a centres rurals amb residència de personatges preeminents durant l'antiguitat tardana i fins al període islàmic¹²¹ i medieval,¹²² per bé que sembla que es tracta d'adaptacions per part d'assentaments nous.¹²³ En general, les vil·les són substituïdes per establiments rurals senzills, dedicats a un policultiu de cereals, lleguminoses, vinya, olivera i arbres fruiters.¹²⁴ Es recupera el costum ibèric de guardar el gra en sitges excavades a terra, que en alguns casos es tradueix en sitjars extensos.¹²⁵ Les instal·lacions de premses i cellers també són comunes en els establiments camperols de més envergadura. En alguns casos, hi ha un retorn a l'ocupació de llocs en altura. És també en aquest moment que se situa la proliferació d'aglomeracions,¹²⁶ en el lloc de les antigues vil·les, en relació freqüent amb l'inici de les parròquies, a la part occidental de l'Imperi,¹²⁷ sense que puguem parlar encara d'una xarxa parroquial programada.¹²⁸

A les illes Balears, en finir el sistema de la villa entre la segona meitat del segle V i el segle VI, comença la creació de molts petits establiments, reocupacions d'espais prehistòrics, fins i tot de coves, o la continuïtat de vil·les ruralitzades.¹²⁹ A partir del segle V avançat i del VI, l'arqueologia ha recuperat una notable sèrie d'esglésies rurals, en relació amb aglomeracions i amb punts nodals de comunicacions, que devien donar servei religiós a la població d'un ampli territori. No sabem si van ser construïdes per iniciativa civil o religiosa, per bé que podrien estar relacionades amb una reorganització de l'espai rural sota el domini vàndal o bizantí.

L'economia avança cap al progressiu declivi dels circuits comercials massius d'ultramar, amb freqüència limitats a l'aprovisionament de l'exèrcit i de Roma, paral·

llement a la lenta desintegració —o transformació, si es prefereix— del sistema de la ciutat romana i del sistema de la villa. L'entrada a l'Imperi tardà és marcada també per l'autocràcia, la reducció de l'autonomia de les ciutats, una burocratització cada cop més feixuga i centralitzada, circuits comercials de radi cada vegada més curt, la militarització, la concentració de la riquesa, és a dir, de la propietat de la terra, cada cop en més poques mans. Si a l'alt Imperi les vil·les havien activat un sistema econòmic capaç de dinamitzar tota la població, en època tardoromana el nou sistema econòmic distanciarà cada vegada més els grans propietaris de la resta de la població, amb un empobriment notable de les classes populars.

Amb tot, tampoc no hem de pensar en un escenari d'aïllament, ja que l'arqueologia atesta una fluïdesa de contactes arquitectònics i artístics circummediterranis, especialment amb Itàlia, el Mediterrani oriental o el nord d'Àfrica, més enllà d'un comerç d'ultramar d'intensitat reduïda. L'arqueologia detecta importacions procedents d'aquesta regió —consistents en oli, salaons i vi— destinades a les classes dominants, i en menor intensitat també del Mediterrani oriental, que arriben fins al segle VII.¹³⁰

CONCLUSIONS

Hem de destacar dos camps de producció en els quals va excel·lir la zona que estudiem: el vi i els tèxtils. En tots dos casos, es tracta de productes del camp que necessitaven un processament posterior d'alt nivell tècnic. Les instal·lacions artesanals capaces de completar la producció semblen haver estat presents també al camp, sovint coincidint amb els establiments rurals on es trobaven les plantacions. L'agricultura del vi, característica de la tecnologia romana i símbol de cultura, es va implantar d'una manera paral·lela al sistema de la villa, i va ser un negoci important a la zona fins a l'inici del segle III. Resulta simptomàtic que la cronologia encaixi dins del període de màxima circulació de mercaderies del Mediterrani romà,¹³¹ entre el segle II aC i el segle II dC, com demostra l'estadística dels vaixells enfonsats al Mediterrani, documentats arqueològicament. Com hem vist, hi van participar famílies d'itàlics i fins i tot de l'aristocràcia romana, que van introduir les tècniques de cultiu i elaboració i van situar el producte en un teixit de relacions de mercat ric i ben establert.

Si bé coneixem els mercats en els quals es venia el vi, ignorem els volums de les exportacions. En algun jaciment més ben estudiat, podem arribar a saber en quina proporció es donen les àmfores vinàries de procedència tarraconense. O bé es poden fer càlculs de proporcions de vaixells enfonsats amb productes d'aquest origen. Ara bé, els estudis en aquest sentit solament permeten arribar a indicar les tendències. Amb tot, queda clar que la dedicació al vi va ser molt important i les fonts es fan ressò del renom que van tenir els vins tarraconenses.

El segon producte estrella, que va caracteritzar la zona, van ser els tèxtils, especialment el lli. Si el vi va ser un ne-

goci dins del marc del sistema de la villa, els teixits de lli, en canvi, entronquen amb la tradició local, ibèrica. Com hem vist, es feia tot el procés: el cultiu, l'obtenció de la floca, el filat, el teixit i el blanqueig. La producció va ser important i d'anomenada, per bé que no hi podem posar ni xifres ni tan sols tendències. L'arqueologia té greus dificultats per a rastrejar els teixits.

Encara hi ha un tercer producte estrella, en relació amb els tèxtils, que caracteritza una zona petita: la porpra de les Pitiüses. El preu elevadíssim d'aquest tint fa pensar que devia ser una font de riquesa important per a aquestes illes.

Cal tenir presents les greus dificultats per a detectar els productes que no es comercialitzaven amb contenidors que l'arqueologia és capaç de rastrejar, com les àmfores. En conseqüència, sembla prou evident que no es comercialitzava oli a llargues distàncies, com indica l'absència d'àmfores oliàries. Per bé que desconeixem força com s'aconseguia un producte tan essencial com el blat, sospitem que s'adquiria a les terres interiors del *Conventus*.

Tot i la romanització primerenca i profunda, sempre van quedar zones marginals, com és el cas dels *compagani rivi Lavarensis* que esmenta una inscripció del segle II.¹³² Es tracta d'un exemple de comunitat camperola, indígena, de propietat col·lectiva i seminòmada, que entrà en conflicte amb la propietat privada estable introduïda pels romans a la zona. Al segle IV, encara sant Pacià dona testimoni d'una gent de les muntanyes que parla un argot estrany, que hom ha interpretat que devia ser l'ibèric.

Això no obstant, sembla prou clar que l'àrea costanera del *Conventus Tarraconensis* va tenir molt aviat un elevat nivell de *romanitas*. Tenim dos indicadors per a afirmar-ho. En primer lloc, la fundació de les primeres ciutats romanes es va esdevenir entre la darrerria del segle II aC i l'inici del segle I. En segon lloc, i de la mà del primer, la dedicació a l'agricultura del vi, característica del sistema de la villa i de les explotacions agràries aristocràtiques des de l'hellenisme.

Emulant Mattingly¹³³ en la seva reflexió sobre l'Àfrica romana, també a la zona que tractem s'identifiquen un seguit de paràmetres associats a les societats preindustrials, com són l'increment de la producció agrària, l'increment de la població rural, l'increment de les exportacions de productes primaris, elevats nivells de les importacions de substitució, unitats de producció d'escala major,¹³⁴ emergència d'una societat involucrada en la presa de riscos, càlcul econòmic, innovació tecnològica¹³⁵ i altres comportaments econòmics «racionals». I segurament, com passa en el cas de Catalunya al segle XVIII,¹³⁶ són també la creixent orientació mercantil, les línies d'especialització complementàries,¹³⁷ l'increment de la renda disponible, una distribució relativament estesa de la renda que permet participar del negoci a un nombre ampli de la població, allò que va propiciar que s'estengués l'avenç econòmic a un ampli sector de la població. Tot plegat fa concloure que la conquesta romana va introduir al país unes estructures amb una capacitat inclusiva notable, com demostra la provada mobilitat social i els patrons

d'oportunitat remarcable per a una àmplia quantitat de camperols i mercaders des del segle I aC.

A partir de la conquesta romana, els drets polítics als quals a poc a poc van anar accedint les poblacions provincials van ser molt amplis, comparats amb els d'altres societats contemporànies i amb les precedents. Això va obrir possibilitats de creixement molt notables. Però, d'alguna manera, la història de Roma és la del triomf de l'Imperi sobre la República, la d'una societat amb institucions inclusives naixents a la qual s'acaben imposant les institucions extractives. L'avenç tecnològic, a la llarga, va ser lent, puntual i excessivament poc apreciat. La societat va anar donant símptomes de contradiccions ja al segle II. Al segle III va caure en una crisi molt greu, de la qual va aixecar-se amb una transformació profunda, molt lluny dels principis de la República. L'àrea catalana i del País Valencià ja no va recuperar les grans exportacions d'ultramar. Potser la seva fi té a veure amb la inclusió del vi a l'annona en el segle III. Tots els testimonis apunten a una forta concentració de la propietat fundiària, un important estancament de la mobilitat social, un estancament de les exportacions, una dràstica reducció dels contactes mercantils, que queden limitats a importacions per a les elits, i una molt possible reducció de la densitat de població.

En canvi, les illes Pitiüses, dins de condicions polítiques paral·leles, van ser capaces de remuntar i reprendre el negoci del vi i el comerç de llargues distàncies. La seva intensa activitat en la producció de vi per a l'exportació venia d'una llarga tradició púnica. Simptomàticament, dins de l'espai en estudi, també va ser la zona que va afrontar la crisi del segle III amb més èxit. La recuperació al segle IV li va permetre continuar exportant vins quan les àrees catalanes i valencianes ja no n'eren capaces, segons testimoni de les àmfores. L'important negoci de producció de porpra, que s'hi desenvolupava des de l'alt Imperi, va continuar en explotació en la tardoromanitat, potser en aquesta època sota la intervenció imperial, i per al qual es va habilitar una oficina estatal amb un *procurator bafi insularum Balearum*. Convindria analitzar quines diferències van fer que, sota les mateixes condicions polítiques, l'evolució fos tan divergent. Potser s'hauria de prestar més atenció al substrat púnic d'aquestes illes, com també és el cas de l'Àfrica romana.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Agraeixo a Ferran Arasa els comentaris a aquest article. Aquest article forma part del projecte HAR2015-69655-P del MINECO (Govern d'Espanya).
- [2] Genaro CHIC. «La historia como propaganda ideológica de un régimen». A: Alberto CARRILLO-LINARES (coord.). *La historia aprendida y enseñada*. Universidad de Sevilla, Sevilla 2015, p. 65-80.
- [3] La limitació d'aquest treball al marc geogràfic del *Conventus Tarraconensis* resulta de la proposta de l'editor. S'aproxima a l'àrea dels Països Catalans, per bé que l'àrea lleidatana pertanyia al *Conventus Caesaraugustanus*, la Catalunya del Nord era a la província Narbonense i la part meridional del País Valencià, al sud del Xúquer, pertanyia al *Conventus Carthaginensis*, com també les illes Balears i les Pitiüses. Ara bé, amb la reforma de Diocleciana, a partir del 298, València va quedar integrada a la província *Carthaginensis*, i així va continuar sota el regne visigòtic. Les illes Balears, en canvi, es van mantenir dins de la província *Tarraconensis* fins a mitjan segle IV, en què es va crear la província *Balearica*.
- [4] La TIR-FOR és un projecte de la Union Académique Internationale. A Catalunya és impulsat per l'Institut d'Estudis Catalans i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, liderat per Josep Guitart.
- [5] Marta PREVOSTI. «L'època romana». A: Emili GIRALT (dir.), Josep M. SALRACH, Josep GUITART (coord.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol 1. Fundació Catalana per a la Recerca i Universitats dels Països Catalans, Barcelona 2005, p. 293-480.
- [6] Joan SANMARTÍ. «From the archaic states to romanization: a historical and evolutionary perspective on the Iberians». *Catalan Historical Review*, núm. 2 (2009), p. 9-32.
- [7] Ferran ARASA. «La romanización de los *oppida* en el País Valenciano. Evolución del poblamiento en los siglos II-I aC». *Alebus*, núm. 13 (2003), p. 199-219.
- [8] Arturo RUIZ, Manuel MOLINOS. *Los iberos: análisis arqueológico de un proceso histórico*. Crítica, Barcelona 1993; Arturo RUIZ, Joan SANMARTÍ. «Models comparats de poblament entre els ibers del nord i del sud». A: Josep GUITART, Josep M. PALET, Marta PREVOSTI (ed.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2003, p. 39-57; Arturo RUIZ. «El poblamiento ibero en el alto Guadalquivir: la construcción del paisaje urbano». *PH: Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, núm. 78 (2011), p. 14-67.
- [9] Olesti i Arrayás proposen un reassentament dels ibers ordenat per l'autoritat romana. Oriol OLESTI. «Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I aC: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral». *Empúries*, núm. 52 (2000), p. 55-86; Isaías ARRAYÁS. «Morfològia històrica del territori de Tarraco (ss. III-I aC)». *Instrumenta*, núm. 19 (2005).
- [10] Josep GUITART. «Iluro, Baetulo, Iesso, and the establishment of the Roman town model in Catalunya». A: Lorenzo ABAD, Simon KEAY, Sebastián RAMALLO (ed.). «Early Roman towns in Hispania Tarraconensis». *Journal of Roman Archaeology* [Portsmouth, Rhode Island], núm. 62 (2006), p. 51-61.
- [11] Ferran ARASA. *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II-I aC*. Diputació de València. Servei d'Investigació Prehistòrica, València 2001 (Trabajos Varios; 100); Ferran ARASA. «La romanización de los *oppida*...», *op. cit.*, p. 209 i s.; Arturo OLIVER. «El periodo iberorromano, la continuidad del mundo ibérico en un nuevo estado». *Millars*, núm. XXXVI (2013), p. 119-148.

- [12] Ramon JÁRREGA. *El Alto Palancia en la época romana*. Diputació de Castelló. Servei de Publicacions, Castelló de la Plana 2000; Ramon JÁRREGA. *El poblamiento en la Plana en la época romana*. Universitat Jaume I, Castelló de la Plana 2011.
- [13] Helena BONET. *El Tossal de Sant Miquel de Lliria. La antiga Edeta y su territorio*. Diputació de València. Servei d'Investigació Prehistòrica, València 1995; Consuelo MATA, Andrea MORENO, David QUIXAL. «Hàbitat rural y paisaje agrario durante la segunda Edad del Hierro en el este de la Península Ibérica». *Bollettino di Archeologia online*, 2010, volum especial A/A1/5, p. 32-46 [en línia]. <www.archeologia.beniculturali.it> [Consulta: 15 octubre 2018]
- [14] Consuelo MATA *et al.* «Hàbitat rural y paisaje agrario...», *op. cit.*
- [15] Gisbert també descriu, per al País Valencià, un canvi de poblament a finals del segle II aC i inici de l'I aC, amb la proliferació d'establiments rurals de plana. Josep A. GISBERT. «La organización romana del mundo rural». A: Francesc A. MARTÍNEZ, Antonio LAGUNA (ed.). *La gran historia de la Comunitat Valenciana*. Vol. 2. Prens Valencià, València 2007.
- [16] Ramon JÁRREGA. *El poblamiento de la Plana...*, *op. cit.*, p. 499-500.
- [17] Martin MILLETT. «Rural Integration in the Roman West: an introductory essay». A: *Current Research on the Romanisation of the Western Provinces*. BAR, International Series, S 575, Oxford 1992, p. 1-8.
- [18] Marta PREVOSTI. «L'època romana», *op. cit.*
- [19] El riu Millars podria haver estat el límit entre els territoris de les ciutats de *Dertosa* i *Saguntum*, que podria reproduir la frontera entre els pobles ibèrics dels ilercaons i ilerjavons al nord i els edetans al sud; sota Dioclecià, segurament també fou el límit entre les províncies *Tarracensis* i *Carthaginensis*.
- [20] Josep GUITART. «Ibers versus romans? Arqueologia de l'origen de les ciutats romanes a Catalunya i al País Valencià». A: *Homenatge als nostres pobles i a la seua gent*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2004, p. 77-96. (Publicacions de la Presidència; 16)
- [21] Jaume CARDELL, Miquel Àngel CAU, Margarida ORFILA. «La continuidad de ocupación en época romana de los asentamientos prerromanos de Mallorca». A: *L'Africa romana. Acti del VII Convegno di studio*. Sassari, 15-17 dicembre 1989. Gallizzi, Sàsser 1990, p. 703-725.
- [22] Jordi AMENGUAL, Jaume CARDELL, Lluís MORANTA. «La conquesta romana i la planificació del territori a Mallorca». *Mayurqa*, núm. 29 (2003), p. 11-26.
- [23] Maria José PENA. «La tribu *Velina* en Mallorca. Los *Caecilii Meteli*, el Piceno y las gentes de Sa Carrotja». A: María Luisa SÁNCHEZ, Miquel BARCELÓ (ed.). *L'antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears*. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma 2005, p. 261-276.
- [24] Philippe LEVEAU. «Introduction: les incertitudes du terme *villa* et la question du *vicus* en Gaule Narbonnaise». *Revue Archéologique de Narbonnaise*, núm. 35 (2002), p. 5-26; Philippe LEVEAU, Pierre GARMY. «Conclusion: la *villa* et le *vicus*. Formes de l'habitat et exploitation domaniale». *Revue Archéologique de Narbonnaise*, núm. 35 (2002), p. 313-317.
- [25] Guillem PÉREZ JORDÀ. «El cultivo de la vid y la producción de vino en la Península Ibérica durante el I milenio aC». A: Rafael FRANCIA VERDE (coord.). *Historia y arqueología en la cultura del vino*. Instituto de Estudios Riojanos, Logronyo 2015, p. 47-55. Destaca el turó de la Font de la Canya (Avinyonet del Penedès) amb estructures de vinificació del segle VI aC: Daniel LÓPEZ, Rafel JORNET, Jordi MORER, David ASENSIO. «La viticultura preromana al Penedès: indicadors arqueològics a Font de la Canya (Avinyonet del Penedès, Alt Penedès, Barcelona)». A: D. SANCHO (ed.). *El món de la viticultura: els vins, caves i aiguardents al Penedès i al Camp de Tarragona*. Institut d'Estudis Penedesencs, Vilafranca del Penedès 2013, p. 31-52.
- [26] Joan RAMON. *Las ánforas púnicas de Ibiza*. Govern Balear. Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Eivissa 1991; Joan RAMON. *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*. Universitat de Barcelona, Barcelona 1995; Joan RAMON. «Les àmfores altimperials d'Ebusus». A: Albert LÓPEZ MULLOR, Xavier AQUILUÉ (ed.). *La producció i el comerç de les àmfores de la 'Provincia Hispania Tarraconensis': Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona 2008, p. 241-270 (Monografies; 8). Eivissa és l'àrea on l'arqueologia ha documentat més rases de cultiu de vinya antigues, dins de la zona que estudiem. Alejandra ECHEVARRÍA, Juan Carlos VERA. «Los inicios de la viticultura en la Península Ibérica a partir de las huellas de cultivo». A: Rafael FRANCIA VERDE (coord.). *Historia y arqueología en la cultura del vino*. Instituto de Estudios Riojanos, Logronyo 2015, p. 57-68.
- [27] Juan José MARÍ, Glenda GRAZIANI. «La producción de vino en la zona central de Ibiza durante la antigüedad». A: Mateu RIERA, Jaume CARDELL (ed.). *V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*. Consell de Mallorca, Palma 2013, p. 173-179.
- [28] David ASENSIO. «La presència de ceràmiques púniques ebusitanes al nord-est peninsular (segles V-III aC): Impacte econòmic i social de les relacions comercials entre l'Eivissa púnica i els ibers del nord». A: Benjamí COSTA, Jordi H. FERNÁNDEZ (ed.). *Yöserim: La producción alfarera fenicio-púnica en Occidente*. Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, Eivissa 2011, p. 223-260; Ramon JÁRREGA. *El poblamiento de la Plana...*, *op. cit.*, p. 423-429.
- [29] Marta PREVOSTI. «L'època romana», *op. cit.*, p. 391-401.
- [30] Ramón JÁRREGA. «Ánforas vinarias en el este de la *Hispania Citerior* en época tardorrepública (siglo I aC): epigrafía anfórica y organización de la producción = Wineamphorae in Eastern *Hispania Citerior* in late Republican times (1st century BC): Amphorae epigraphy and organization of production». *Spal*, núm. 24 (2015), p. 77-98.

- [31] Albert LÓPEZ, Albert MARTÍN. «Tipologia i datació de les àmfors tarraconenses produïdes a Catalunya». A: *La producció i el comerç de les àmfors...*, op. cit., p. 33-94.
- [32] Donada la seva poca relació amb l'epigrafia local: María José PENA, Adela BARREDA. «Productores de vino del nordeste de la Tarracoenense. Estudio de algunos *nomina* sobre ánforas Laietana 1 (= Tarracoenense 1)». *Faventia*, núm. 19-2 (1997), p. 51-73.
- [33] María José PENA. «Productores y comerciantes de vino layetano». A: *El vi a l'antiguitat: economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. II Colloqui Internacional d'Arqueologia Romana*. Museu de Badalona, Badalona 1999, p. 305-318.
- [34] Ramon JÁRREGA. «Los *nomina* en las marcas de ánforas de las formas Pascual 1 y Oberaden 74. Contribución al estudio de la producción de ánforas vinarias en el noreste de la *Hispania Citerior* en época de Augusto». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 26 (2016), p. 73-93; Ramon JÁRREGA. «Personajes foráneos en la epigrafía de las ánforas Pascual 1 y Oberaden 74. Aproximación a los cambios en la gestión de la producción vinaria en la *Hispania Citerior* en época de Augusto». *Dialogues d'Histoire Ancienne*, núm. 42-2 (2016), p. 155-190.
- [35] Ramon JÁRREGA. «El comercio del vino y los cambios económicos y estructurales en la costa catalana en época de Augusto». A: Jordi LÓPEZ VILAR (ed.). *Tarraco Bienal. Actes del 2n Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. August i les províncies occidentals*. Fundació Privada Mútua Catalana, Tarragona 2015, p. 225-231.
- [36] Cèsar CARRERAS, Albert LÓPEZ, Josep GUITART. *Barcino I: Marques i terrisseries d'àmfors al Pla de Barcelona*. Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Barcelona 2009 (Corpus Internacional des Timbres Amphoriques; 15); Cèsar CARRERAS, Albert LÓPEZ, Josep GUITART (ed.). *Barcino II: Marques i terrisseries d'àmfors al Baix Llobregat*. Institut d'Estudis Catalans i Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Barcelona 2013 (Corpus Internacional des Timbres Amphoriques; 18).
- [37] Piero BERNI. «Novedades de epigrafía anfórica en el Baix Llobregat». A: Verónica MARTÍNEZ FARRERAS. *Difusión comercial de las ánforas vinarias de Hispania Citerior - Tarracoenensis (s. I aC - I dC)*. *Archaeopress Roman Archaeology*, núm. 4, Oxford 2015, p. 55-66; Piero BERNI, Cèsar CARRERAS. «Corpus epigràfic de segells en àmfora, *dolia*, *tegulae* i gerres de ceràmica comuna oxidada del Baix Llobregat (Barcelona)». A: Cèsar CARRERAS, Albert LÓPEZ, Josep GUITART (ed.). *Barcino II: Marques i terrisseries d'àmfors al Baix Llobregat*, op. cit., p. 127-285.
- [38] Ramon JÁRREGA. «La Tarracoenense 1, un ánfora ovoide de época triunviral». A: Ramon JÁRREGA, Piero BERNI (ed.). *Amphorae ex Hispania: paisajes de producción y consumo. Ex Officina Hispana*, núm. 3 (2016), p. 55-65; Oriol OLESTI. «Propietat i riquesa a l'ager *Barcinonensis*». A: Cèsar CARRERAS, Josep GUITART (ed.). *Barcino I: Marques i terrisseries d'àmfors al Pla de Barcelona*, op. cit., p. 141-158.
- [39] Ramon JÁRREGA, Marta PREVOSTI. «*Figlinae Tarracoenenses*. La producció ceràmica a l'ager *Tarracoenensis*». A: Marta PREVOSTI, Josep GUITART (ed.). *Ager Tarracoenensis 2: El poblament = The population*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2011, p. 455-489 (Documenta; 16); Marta PREVOSTI. «El sistema econòmic dels establiments de l'ager *Tarracoenensis*». A: Marta PREVOSTI, Josep GUITART (ed.). *Ager Tarracoenensis 2...*, op. cit., p. 405-454.
- [40] Carmen ARANEGUI. «La producción y el comercio de ánforas tarraconenses en el País Valenciano». A: Albert LÓPEZ, Xavier AQUILUÉ (ed.). *La producció i el comerç de les àmfors...*, op. cit., p. 227-240; Josep A. GISBERT. «Vi tarraconense al País Valencià. Una mirada des dels forns d'àmfors. Arqueologia de les villes i derelictes de la costa de *Dianium* (Dénia)». A: Albert LÓPEZ, Xavier AQUILUÉ (ed.). *La producció i el comerç...*, op. cit., p. 125-150.
- [41] Esperança HUGUET, Albert RIBERA, Enrique RUIZ, Juan V. SALAVERT. «Una zona alfarera del Alto Imperio al norte de *Valentia*». A: *Actes du Congrès de l'Escala-Empúries*. Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Marsella 2008, p. 159-168.
- [42] Víctor REVILLA. «Viticultura, territorio y hábitat en el litoral nororiental de Hispania Citerior durante el Alto Imperio». A: José Miguel NOGUERA, Juan Antonio ANTOLINOS (ed.). *De vino et oleo Hispaniae. An Murcia*, núm. 27-28 (2011), p. 67-83.
- [43] Carmen ARANEGUI. «La producción...», op. cit.
- [44] Oriol OLESTI. «Propietat i riquesa...», op. cit., p. 157-158.
- [45] Verónica MARTÍNEZ FERRERAS. «El estudio arqueométrico en las ánforas vinícolas. Una nueva forma de aproximarnos al conocimiento de la producción y exportación del vino de la *Tarracoenensis*». A: José Miguel NOGUERA, Juan Antonio ANTOLINOS (ed.). *De vino et oleo Hispaniae*, op. cit., p. 513-525.
- [46] Marta PREVOSTI. «L'arqueologia del vi a l'àrea costanera de la Tarracoenense. Una reflexió». A: Marta PREVOSTI, Antoni MARTÍN (ed.). *El vi tarraconense i laietà: ahir i avui. Actes del simpòsium*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2009, p. 249-259 (Documenta; 7).
- [47] Carmen ARANEGUI. «La producción y el comercio...», op. cit. Cal recordar que Sagunt també produïa vins de qualitat, com demostra un *titulus* que fa referència al vi *amineum*, de gran qualitat, en una àmfora Dressel 2-4 saguntina, amb marca M. P. M., trobada a *Narbo*.
- [48] Víctor REVILLA. «La producción anfórica en el sector meridional de Cataluña: prácticas artesanales, viticultura y representaciones culturales». A: Albert LÓPEZ, Xavier AQUILUÉ (ed.). *La producció i el comerç de les àmfors...*, op. cit., p. 189-226; Antoni MARTÍN I OLIVERAS, Daniel J. MARTÍN-ARROYO, Víctor REVILLA. «The wine economy in Roman Hispania. Archaeological data and modellization». A: José REMESAL (ed.). *Economía romana. Nuevas perspectivas = The Roman economy. New perspectives*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2017, p. 189-238 (Instrumenta; 55).
- [49] Joan RAMON. «Les àmfors altimperials...», op. cit., p. 267.

- [50] Joan RAMON. «La cerámica ebusitana en la Antigüedad Tardía». A: Darío BERNAL, Albert RIBERA (ed.). *Cerámicas hispanorromanas, un estado de la cuestión*. Universidad de Cádiz, Cádiz 2008, p. 563-583.
- [51] Josep A. GISBERT. «La organización romana...», *op. cit.*
- [52] John BINTLIFF. «Mobility and proto-capitalism in the Hellenistic and Early Roman Mediterranean». A: Eckart OLSHAUSEN, Vera SAUER (ed.). *Mobilität in den Kulturen der antiken Mittelmeerwelt*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2014, p. 49-53.
- [53] Ramon JÁRREGA. «Personajes foráneos...», *op. cit.*
- [54] Marta PREVOSTI, Joan F. CLARIANA. «El taller ceràmic de Torre Llauder (Mataró, Maresme)». *Pottery workshops and agricultural productions: Studies of the rural world in the Roman period*, núm. 2 (2007), p. 47-68; Isabel RODÀ, Hernando ROYO. «Lucius Herennius Optatus, fabricante de tegulae». A: Antonio CABALLOS, Enrique MELCHOR (ed.). *De Roma a las provincias: las elites como instrumento de proyección de Roma*. Universidad de Sevilla, Sevilla 2014, p. 313-340; Diana GOROSTIDI, Joan F. CLARIANA. «Un grafito de L. Herennius procedente de Torre Llauder (Mataró, Barcelona)». *Ex Officina Hispana*, núm. 8 (2017), p. 49-53.
- [55] Oriol OLESTI. «Propietat i riquesa...», *op. cit.*
- [56] Marc MAYER. «La història de Barcelona segons els escriptors clàssics». A: Jaume SOBREQÜÉS (dir.). *Història de Barcelona*. Volum I. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1991, p. 239-270; Frederic Pau VERRIÉ. «Luci Minici Natal». A: *Roma a Catalunya*. Institut Català d'Estudis Mediterranis, Barcelona 1992, p. 164-167; Oriol OLESTI. «Propietat de la terra i elits locals. L'exemple de l'ager *Barcinonensis*». *Laietania*, núm. 16 (2006), p. 163-175; Marc MAYER. «¿Propiedades de los *Minicii Natales* de *Barcino* en África?». A: P. RUGGERI (ed.). *L'Africa romana*. Roma 2015, p. 1511-1520.
- [57] Marta PREVOSTI. «Instalaciones oleícolas y vinícolas estudiadas en el marco del proyecto *ager Tarraconensis* (PAT)»; José Miguel NOGUERA, Juan Antonio ANTOLINOS (ed.). *De vino et oleo Hispaniae*, *op. cit.*, p. 97-111.
- [58] Marta PREVOSTI. «Els estudis de paisatge al territori de la ciutat romana de Tarraco». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXV (2014), p. 191-223.
- [59] Iban CABRELLES, Pere GEBELLÍ. «La terrisseria romana del Mas d'en Corts (Reus)». A: Marta PREVOSTI, Josep GUITART (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament = The population*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2011, p. 496-546 (Documenta; 16).
- [60] Oriol OLESTI. *Propietat i riquesa...*, *op. cit.*, p. 157-158.
- [61] Com ja va veure Pierre Vilar (Pierre VILAR. *Catalunya dins l'Espanya moderna. Recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*. Edicions 62, Barcelona 1964-1968, 4 v.), o com han estudiat Francesc Valls (Francesc VALLS. *La Catalunya atlàntica. Aiguardent i teixits a l'arrencada industrial catalana*. Universitat de Vic, Vic 2004) i Jordi Nadal (Jordi NADAL. «La indústria cotonera». A: Jordi NADAL, Jordi MALUQUER DE MOTES, Carles SUDRIÀ, Francesc CABANA. *Història econòmica de la Catalunya contemporània*. Vol. 3, p. 13-85. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1991; Jordi NADAL. *Atlas de la industrialización de España 1780-2000*, Crítica, Barcelona 2003); Jordi NADAL, Josep Maria BENAUL, Carles SUDRIÀ (dir.). *Atlas de la industrialització de Catalunya, 1750-2010*. Vicens-Vives, Barcelona 2012). Giralta cita la historiografia fonamental sobre aquest tema a partir de les aportacions de Colomé, Ferrer, Garrabou, Giralta, Iglésies, Moreno, Nieto, Riera, Segarra, Serra, Tossas, Tribó, Valls i Vilar (Emili GIRALT. «La vinya i el vi durant l'edat moderna». A: Emili GIRALT (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. III. Universitats dels Països Catalans i Fundació Catalana per a la Recerca, Barcelona 2008, p. 297-460).
- [62] Herman Gregorius GUMMERUS. *Der römische Gutsbetrieb als wirtschaftlicher Organismus nach den Werken des Cato, Varro und Columella*. Leipzig 1906. 2a reed.: Scientia Verlag, Aalen 1979.
- [63] Van confluïr altres factors a provocar l'augment de la població, per bé que el cultiu de la vinya també hi va ajudar.
- [64] Pierre VILAR. «La Catalunya industrial: reflexions sobre una arrencada i sobre un destí». *Recerques*, núm. 3 (1974), p. 21.
- [65] Josep FONTANA. *La formació d'una identitat. Una història de Catalunya*. Eumo, Vic 2014, p. 250.
- [66] Marta PREVOSTI. «L'època romana», *op. cit.*, p. 408-411.
- [67] Joan RAMON. «Les àmfores altimperials...», *op. cit.*, p. 266.
- [68] Marta PREVOSTI. «Els grans canvis del poblament a Catalunya, de la protohistòria a l'antiguitat». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXI (2010), p. 45-76.
- [69] Tot i que en menors proporcions, les anàlisis també atesten mill, sègol, civada i espelta bessona.
- [70] Marta PREVOSTI. «L'època romana», *op. cit.*, p. 341-343.
- [71] Josep BURCH. «L'ús de sitges en època republicana al NE de Catalunya». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 6 (1996), p. 207-216; Josep BURCH, Jordi SAGRERA. *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 3. Els sitjars*. Ajuntament de Sant Julià de Ramis i Universitat de Girona, Girona 2009.
- [72] Marta PREVOSTI. «L'època romana», *op. cit.*, p. 349-350.
- [73] Josep BURCH, Josep CASAS, Pere CASTANYER, Anna COSTA, Josep Maria NOLLA, Lluís PALAHÍ, Jordi SAGRERA, Josefina SIMON, Joaquim TREMOLEDA, Alba VARENNA, David VIVÓ, Jordi VIVÓ. *L'alt Imperi al nord-est del 'Conventus Tarraconensis'. Una visió de conjunt*. Universitat de Girona, Girona 2013, p. 84-86.
- [74] Guy P. R. MÉTRAUX. «Villa rustica alimentaria et annonaria». A: A. FRAZER (ed.). *The Roman Villa. Villa Urbana*. University of Pennsylvania, Filadèlfia 1998, p. 2-19 (University Museum Monograph; 101. Symposium Series; 9).
- [75] Marta PREVOSTI. «El sistema econòmic...», *op. cit.*, p. 405-454.
- [76] Consuelo MATA *et al.* «Habitat rural y paisaje agrario...», *op. cit.*

- [77] Ramon BUXÓ. *Arqueología de las plantas. La explotación económica de las semillas y los frutos en el marco mediterráneo de la Península Ibérica*. Crítica, Barcelona 1997.
- [78] Marta PREVOSTI. «L'època romana», *op. cit.*, p. 337-343; Santiago RIERA, Agustí ESTEBAN. «Vegetation history and human activity during the last 6000 years on the central Catalan coast (northeastern Iberian Peninsula)». *Vegetation History and Archeobotany*, núm. 3 (1994), p. 7-23; Santiago RIERA. «Canvis ambientals i modelació antròpica del territori entre l'època ibèrica i l'altmedieval a Catalunya: aportacions de la palinologia». *Cota Zero*, núm. 20 (2005), p. 99-107.
- [79] S'identifica amb l'Hospitalet de l'Infant.
- [80] Marta PREVOSTI. «Instalaciones oleícolas y vinícolas...», *op. cit.*; Joan RAMON. «Les àmfores altimperials d'Ebusus». A: Alberto LÓPEZ MULLOR, Javier AQUILUÉ (ed.). *La producció i el comerç de les àmfores...*, *op. cit.*, p. 241-270.
- [81] Segons Járrega, la presència d'àmfores Dressel 20 a les costes de Castelló respon al fet de trobar-se en la ruta entre Andalusia i el *limes* germànic. Ramon JÁRREGA. *El poblamiento de la Plana...*, *op. cit.*, p. 428-430.
- [82] CATÓ. *Agr. 2,7*: «patrem familias vendacem, non emacem esse oportet».
- [83] L'estudi fonamental del tema és: Carmen ALFARO. «La cité de Saiti/Saetabis et son aire d'influence: économie du territoire et production de tissus à l'époque ibéro-romaine». A: Carmen ALFARO, Jean-Pierre BRUN, Philippe BORGARD, Raffaella PIEROBON BENOIT (ed.). *Purpureae Vestes III*. Universitat de València, València 2011, p. 55-68.
- [84] POLIBI. *Hist. 3.14.4*; LIVI 22.46.6.
- [85] Marta PREVOSTI. «Els estudis de paisatge...», *op. cit.*, p. 207-209.
- [86] La descripció de Plini s'ha interpretat habitualment, d'una manera incorrecta, com la necessitat d'aigua en el procés de producció del lli, centrat en la maceració i la putrefacció de la planta. En canvi, creiem que l'autor es refereix a la que es necessita en el procés de blanqueig de les teles ja elaborades. Vegeu Marta PREVOSTI. «Els estudis de paisatge...», *op. cit.*, p. 207-209.
- [87] Pere Pau RIPOLLÈS. «Las balsas romanas de Beinifaraig (Alberic-Valencia)». A: *Estudios de arqueología ibérica y romana: Homenaje a Enrique Pla Ballester*. Diputació de València, València 1992, p. 397-410 (Trabajos Varios; 89); Rosa ALBIACH, José L. de MADARIA (ed.). *La Villa de Cornelius*. Ministerio de Fomento, València 2006.
- [88] Marta PREVOSTI. «A textile workshop from Roman times: the villa dels Antigons». *Datatextil*, núm. 28 (2013), p. 10-18. [Adreça web: <http://www.cdmt.es/wp-content/uploads/documents/dtt/DTT28.pdf>]; Marta PREVOSTI. «Els objectes d'os treballat i la identificació d'un taller tèxtil». A: Ramon JÁRREGA, Marta PREVOSTI (ed.). *Els Antigons, una villa senyorial del Camp de Tarragona = Els Antigons, a High Status Villa in the Camp de Tarragona*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2014. (Documenta; 16).
- [89] Carmen ALFARO. *Tejido y cestería en la Península Ibérica. Historia de su técnica e industrias desde la Prehistoria hasta la Romanización*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1984 (Bibliotheca Praehistorica Hispana; XXI); Carmen ALFARO. «Sagum Hispanum. Morfología de una prenda ibérica». A: *Estudios de arqueología ibérica y romana...*, p. 373-381; Carmen ALFARO. «La cité de Saiti...», *op. cit.*
- [90] Josep M. PALET, Arnau GARCIA, Hèctor A. ORENGO, Tània POLONIO. «Els espais altimontans pirenaics orientals a l'antiguitat: 10 anys d'estudis en arqueologia del paisatge del GIAP-ICAC». *Treballs d'Arqueologia*, núm. 21 (2017), p. 77-97.
- [91] Com que solament s'ha documentat la producció de porpra a les Pitiüses, hom pensa que en aquest cas es va emprar el terme «balear» amb referència a Eivissa i Formentera.
- [92] Carmen ALFARO, John P. WILD, Benjamí COSTA. *Purpureae Vestes I*. Universitat de València, València 2004; Carmen ALFARO, Michael TELLENBACH, Jónatan ORTIZ. *Purpureae Vestes IV*. Universitat de València, València 2014.
- [93] Marta PREVOSTI. «L'època romana», *op. cit.*, p. 329-331.
- [94] Josep M. PALET, Héctor ORENGO. «The Roman centuriated landscape: conception, genesis and development as inferred from the *Ager Tarraconensis* case». *American Journal of Archaeology*, núm. 115-3 (2011), p. 383-402.
- [95] Maria Jesús ORTEGA, Josep M. PALET, GIAP Landscape Archaeology Research Group. «Más allá de la herencia medieval. Una nueva arqueomorfología para el paisaje histórico de Valencia». *LAC 2014 Proceedings*, 2016.
- [96] Josep M. PALET, Héctor A. ORENGO, Santiago RIERA. «Centuriación del territorio y modelación del paisaje en los llanos litorales de *Barcino* (Barcelona) y *Tarraco* (Tarragona): una investigación interdisciplinar a través de la integración de datos arqueomorfológicos y paleoambientales». *Agri Centuriati*, núm. 7 (2010), p. 113-129.
- [97] Jaume CARDELL, Margarita ORFILA. «Posible catastro romano en la isla de Mallorca». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología*, núm. 16-17 (1991-1992), p. 415-423.
- [98] Ricardo GONZÁLEZ VILLAESCUSA. *Las formas de los paisajes mediterráneos*. Universidad de Jaén, Jaén 2002; Ricardo GONZÁLEZ VILLAESCUSA et al. «*Ex libris magonis...*», *op. cit.*
- [99] <https://tir-for.iec.cat/>
- [100] Víctor REVILLA, Joan Ramon GÓNZÁLEZ, Marta PREVOSTI (ed.). *Actes del simposi «Les villes romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació»*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona 2008 (Monografies; 10).
- [101] Alejandra CHAVARRÍA. «Villas en Hispania durante la Antigüedad Tardía». *Anejos del Archivo Español de Arqueología*, núm. XXXIX (2006), p. 17-35.
- [102] En tenim un exemple a la villa de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona), amb una gran aula de 20 × 12 m, amb absis pentagonal elevat amb un graó. Albert LÓPEZ MULLOR, Xavier FIERRO. «Recent work on villas around Ampurias, Gerona, Iluro, and Barcelona: Villa romana de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona)». *Journal of Roman Archaeology*, núm. 8 (1995), p. 301-307. En tro-

- bem un altre exemple a la villa de Centcelles (Constantí, Tarragona), en la sala amb absis semicircular. Marta PREVOSTI. «Les villae de l'ager Tarraconensis II». A: Víctor REVILLA, Joan Ramon GÓNZÁLEZ, Marta PREVOSTI (ed.). *Actes del simposi...*, op. cit., p. 161-182.
- [103] El millor exemple es troba a la villa de Centcelles. Marta PREVOSTI. «Les villae...», op. cit., p. 172-174. Vegeu també: Beate BRÜHLMANN. «Die Zentralräume in der Villa von Centcelles. Zur funktionalen Bedeutung im Kontext der zeitgenössischen Villenarchitektur Hispaniens und Galliens». A: Achim ARBEITER, Dieter KOROL (ed.). *Der Kuppelbau von Centcelles. Neue Forschungen zu einem enigmatischen Denkmal von Weltrang*. DAI, Berlín, 2015, p. 49-64 (*Iberia Archaeologica*; 21).
- [104] Marta PREVOSTI, Ramon COLL. «Un balneum du ve siècle dans le bâtiment octogonal de Can Ferrerons (Barcelone)». *Heating systems in Roman villas. Studies on the Rural World in the Roman Period*, núm. 10 (2017), p. 69-80.
- [105] Gisela RIPOLL, Javier ARCE. «Transformación y final de las villae en Occidente (siglos IV-VIII): problemas y perspectivas». *Arqueología y Territorio Medieval* [Jaén], núm. 8 (2001), p. 21-55.
- [106] Alejandra CHAVARRÍA. «Transformaciones arquitectónicas de los establecimientos rurales en el nordeste de la Tarraconensis durante la antigüedad tardía». *Boletín de la Real Academia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, núm. 10 (1996), p. 165-202.
- [107] HIGINI, 93. *Corpus Agrimensorum Romanorum V. Hygin, L'Œuvre gromatique*. O. Behrends et al. (trad.). Luxemburg 2000.
- [108] *Epistolae* 3, 19, 2.
- [109] És el cas de Torre Llauder: Joan F. CLARIANA, Marta PREVOSTI. «Un exemple de ruralització a l'antiguitat tardana: la villa de Torre Llauder». *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1994, p. 117-150.
- [110] Tamara LEWIT. «“Vanishing villas”: what happened to elite rural habitation in the West in the 5th-6th c?». *Journal of Roman Archaeology*, núm. 16 (2003), p. 260-274; Annalisa MARZANO. *Roman Villas in Central Italy. A Social and Economic History*. Leiden, Boston 2007, p. 219-222 (*Columbia Studies in the Classical Tradition*; 30); Alejandra CHAVARRÍA. «Villas en Hispania...», op. cit.
- [111] Simon P. ELLIS. «The end of the Roman House». *American Journal of Archaeology*, núm. 92 (1988), p. 565-579; Tamara LEWIT. «“Vanishing villas”...», op. cit.
- [112] M. Paz GARCÍA-GELABERT. «La villa rústica de Catarroja (Valencia). Planteamiento de su funcionalidad». *Quaderns d'Arqueologia i Prehistòria de Castelló*, núm. 20 (1999), p. 253-265.
- [113] Jorge LÓPEZ QUIROGA. «La transformación de las villae en Hispania (siglos IV-VII dC)». *L'Africa Romana*, núm. XIV (2002), p. 2279-2290. Al·ludeix al cànon cinquè de l'I Concili de Toledo.
- [114] Diana GOROSTIDI. *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes = The Roman Inscriptions*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2010 (*Documenta*; 16);
- Marta PREVOSTI. «La ciutat de Tarraco, entre nucli urbà i territori = The city of Tarraco, between an urban centre and a territory». A: Marta PREVOSTI, Josep GUITART (ed.). *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural = Historical aspects and natural setting*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2010, p. 25-112 (*Documenta*; 16).
- [115] Com es veu a la decoració de la cúpula de Centcelles.
- [116] Gisela RIPOLL, Javier ARCE. «Transformación...», op. cit.
- [117] Gisela RIPOLL, Javier ARCE. «Transformación...», op. cit.; Gisella CANTINO WATAGHIN. «Le fondazioni ecclesiastiche nelle vicende delle aree rurali: spunti di riflessione per l'Occidente tardo antico (IV-V secolo)». *Antiquité Tardive*, núm. 21 (2013), p. 189-204.
- [118] Marta PREVOSTI. «Estudi del poblament rural de l'ager Tarraconensis. Una aplicació a la Cossetània oriental». A: Josep A. REMOLÀ (ed.). *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona. Forum*, núm. 13 (2007), p. 65-93; Josep M. PALET, Santiago RIERA. «Modelació antropològica del paisatge i activitats agropecuàries en el territori de la colònia de Barcino: aproximació des de l'arqueomorfologia i la palinologia». A: Josep GUITART, Cèsar CARRERAS (ed.). *Barcino I: Marques i terrisseries d'àmfores al Pla de Barcelona*, op. cit., p. 131-140.
- [119] Catherine Balmelle. *Les demeures aristocratiques d'Aquitaine. Société et culture de l'Antiquité tardive dans le Sud-Ouest de la Gaule. Aquitania*, supl. 10, Bordeus i París 2001.
- [120] Enrique ARIÑO. «El hábitat rural en la Península Ibérica entre finales del siglo IV y principios del VIII: un ensayo interpretativo». *Antiquité Tardive*, núm. 21 (2013), p. 93-123.
- [121] Per exemple, l'Horta Vella (Bétera), el Sequer (Alzira), la villa de Paterna (Sector Riu).
- [122] Com és el cas de la villa de Can Sent-romà (Tiana) o la de Vilauba (Camós).
- [123] Joan-Manuel COLL, Jordi ROIG. «La fi de les vil·les romanes baiximperials a la Depressió Prelitoral (segles IV-V): contextos estratigràfics i registre material per datar-los». *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Vol. I. ACRAM, Tarragona 2010, p. 161-172.
- [124] Cristian FOLCH, Jordi GIBERT, Ramon MARTÍ. «Les explotacions rurals tardoantigues i altmedievales a la Catalunya Vella: una síntesi arqueològica». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 27 (2015), p. 91-113; Chris WICKHAM. *Farming the Early Middle Ages, Europe and the Mediterranean, 400-800*. Oxford University Press, Oxford 2005.
- [125] En els segles VI, VII i VIII sovintegen els enterraments d'individus llençats dins de les sitges inutilitzades, pous o fosses, juntament amb runa i deixalles. S'han interpretat com a esclaus. Sembla clara la profunda divisió dins de la població camperola. Cristian FOLCH, Jordi GIBERT, Ramon MARTÍ. «Les explotacions rurals...», op. cit.
- [126] Joan-Manuel COLL, Jordi ROIG. «La fi de les vil·les romanes...», op. cit.; Jordi ROIG. «Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X)». A: Juan A. QUIRÓS (ed.). *The archaeology*

- of early medieval villages in Europe*. Universidad del País Vasco, Vitoria-Gasteiz 2009, p. 207-251 (Documentos de arqueología e historia; 1).
- [127] Kim BOWES, Adam GUTTERIDGE. «Rethinking the later Roman landscape». *Journal of Roman Archaeology*, núm. 18 (2005), p. 405-413.
- [128] Jordi GIBERT. «L'alta edat mitjana a la Catalunya central (segles VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXIII (2012), p. 353-385; Gissella CANTINO WATAGHIN. «Le fondazioni...», *op. cit.*
- [129] Miquel Àngel CAU, Catalina MAS. «Tracing settlement patterns in Late Antique Mallorca (Balearic Islands): a field survey in the Eastern territories». *Hortus Artium Mediaevalium*, núm. 19 (2013), p. 247-265; Catalina MAS, Miquel Àngel CAU. «Christians, peasants and shepherds: the transformation of the countryside in late antique Mallorca (Balearic Islands, Spain)». *Antiquité Tardive*, núm. 21 (2013), p. 217-232.
- [130] Ramon JÁRREGA. *Poblamiento y economía en la costa este de la Tarraconense en época tardorromana: siglos IV-VI*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 1992; Miguel Ángel GONZÁLEZ. «Vajillas de importación no africanas en el noreste peninsular (s. V-VII). Distribución y tipocronología». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 80 (2007), p. 207-238.
- [131] Allan John PARKER. *Ancient Ship wrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces*. Oxford 1992 (British Archaeological Reports. International Series; 580).
- [132] Jordi PONS. «Conflictes i dualitat socioeconòmica a la Catalunya pirinenca durant l'alt Imperi». *Fonaments*, núm. 3 (1982), p. 11-44.
- [133] David John MATTINGLY. «Africa: a landscape of opportunity?». A: D. J. MATTINGLY (ed.). *Dialogues in Roman Imperialism*. *Journal of Roman Archaeology*, núm. 23 (1997), p. 117-39.
- [134] Al *Conventus Tarraconensis* no solament es detecten unitats de producció de gran escala, tant en les terrisses com en les instal·lacions de premsa i vinificació, sinó també processos de treball sistematitzats dins d'estructures de producció d'una gran complexitat organitzativa. Antoni MARTÍN I OLIVERAS, Daniel J. MARTÍN-ARROYO, Víctor REVILLA. «The wine economy...», *op. cit.*, p. 202-203.
- [135] Antoni MARTÍN I OLIVERAS. «Anàlisi tecnofuncional d'estructures productives i vitivinícoles d'època romana. Identificació i localització a Catalunya de fosses de maniobra de premses de biga amb contrapès tipus *arca lapidum*». *Pyrenae*, núm. 43-2 (2012), p. 59-98.
- [136] Francesc VALLS-JUNYENT. «Els debats entorn dels orígens setcentistes de la industrialització catalana». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXVII (2016), p. 235-260.
- [137] La creixent divisió del treball i l'especialització dins de l'economia romana estan ben estudiades a Emanuel MAYER. *The Ancient Middle Classes. Urban Life and Aesthetics in the Roman Empire, 100 BCE-250 CE*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 2012.

NOTA BIOGRÀFICA

Marta Prevosti ha estat professora titular d'arqueologia de la Universitat de Barcelona i actualment és investigadora sènior de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Ha centrat la seva activitat de recerca en el món rural romà (territori, topografia, agricultura, vil·les romanes), dins del marc de la ciutat romana. És autora de la part romana de la *Història agrària dels Països Catalans*. Ha dirigit amb Josep Guitart el projecte *Ager Tarraconensis*. Actualment treballa en el mapa digital *Tabula Imperii Romani - Forma Orbis Romani*.